

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

П І В Т О Р А
Л Ю Д
С Ь К О
Г О

НЬЮ - ЙОРК 1952

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

ПІВТОРА ЛЮДСЬКОГО

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

НЬЮ-ІОРК 1952

Малюнок на обкладинці М. Григорієва

Всі права за автором застережені

Printed in U.S.A. — "Svoboda", 81-83 Grand Street, Jersey City, N. J.

ВІД АВТОРА

Ця повість мала бути першою книжкою тритвору (трилогії), а той тритвір мав охопити тематично життя й події на Україні від 1918 року до 1929-30 рр. (до процесу СВУ). Але склалося так, що вийшли готовими тільки оця перша — „Півтора людського”, та третя — „Люди в тенетах”, що її видав 1951 року І. Тиктор у Канаді, а середуца, з назвою „Українці”, живе ще й досі тільки в уяві авторовій. Але умови спочатку воєнного, а потім еміграційного життя не давали досі змоги навіть написаних уже книжок видати.

У повісті „Півтора людського” читач побачить знайомих із третьої книжки людей — Кутька, Ліпшиця, Ксюшу-Оксану й інших, у їхніх молодих літах, коли ще вони не були такими психологічними „паралітиками”, як стали пізніше в „тенетах” більшовицької дійсності. На жаль, читач не матиме ще переходових щаблів їхнього „розвитку”, що його автор мав дати в середущій книжці — „Українці”. У цьому, не здійсненому ще задумі автор, буди сатириком і знавши, що не з усього можна сміятись (наприклад, він ніколи не висміяв би заперечливим сміхом ідеї відродження українського народу), хотів показати позитивні сили нашої визвольної боротьби 1917-1920 р. р. У цій же книжці — в „Півтора людського”, є ще чимало гіркої правди про нашу дійсність. Але „суспільність, що має віру в себе, мусить мати й відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу” (М. Грушевський, передмова до І т. „Історії України-Руси”), щоб не повторювати колишніх помилок. У згоді з „гіркою правдою” дійсності в цій книжці є ще немало й „гострих”, як на уяву деяких критиків, моментів. З огляду на це стають на пам'яті слова одного з них, написані з приводу „Старшого боярина” Т. Осьмачки: „Кололітературних гомункулів аж пересмикуватиме від Осьмаччиних „хрѡпнути”, „кляцнути”, „репати”, „луснути” і т. п. „Моралістів” виведуть з рівноваги еротичні сцени”...

На жаль, цей критик, виправдавши згадані „вulgаризми” в творі романтичного характеру (отже там, де вони навряд чи доречні), в реалістично-сатиричних писаннях автора цієї повісти добачив тільки „недистильований дьоготь”.

Але автор повісти „Півтора людського” дбав не про те, щоб догодити непослідовним у думанні критикам, а щоб розв'язати певні проблеми живого життя. До цього зобов'язував його „жорстокий” реалістичний метод творчости.

Бруклін, червень, 1952 р.

I

Щирі приятелі. — Солодка розмова про дівчат. — Оксана. — Народ і інтелігенція. — Горлатий багатій забороняє ходити його левадою.

Приїхавши додому на великодні вакації, Василь Роговенко пішов у неділю до свого товариша Гната Кутька. Віля Гнатогого двору в купці жінок сиділа Гнатова мати, і вона сказала Василю, що Гнат у коморі.

— Чепуриться там хіба ж так, — обізвалася жартом одна молодиця з гурту.

— Ще б пак не чепурився, — додала друга: — там же дяківни та попівни виглядають.

Це був натяк на те, що вони (Василь би то з Гнатом) ходили гуляти до „центру” села, де звичайно збирався гурток середньошкільної молоді, а серед тієї молоді більшість дівчат, справді, були дяківни та одна попівна.

Коли Василь підійшов до комори, з низького, не-підрізаного острішка цвірінкнув просто йому в вічі сірий горобець. Горобець висів на низькому парку, струшуючи в гнівному зав'язатті (весна!) з свого настовбурченого пір'ячка соняшну обзолоту дня. Парубок скинув, усміхнувшись на сміливця очима — та головою об низький одвірок! Удар з розгону був запаморочливий, і сердега аж присів від болю. А тоді, вже без усмішки, увійшов до комори — в холодок малого приміщення без вікон.

— Забився? — спитав співчутливо Гнат. — Треба прихилитись... Ти ж, бач, який довготелесий.

Гнат, справді, ще тільки „чепурився” — голився до вмazanого в стіну дзеркальця, розклавши голярське приладдя на материній скрині, розмальованій червони-

ми квітами по зеленому полю. Спинивши руку з бритвою на півдорозі, подержав другою подану йому товаришеву руку.

Далі Василь присів на Гнатове ліжко, дощану припустку на порожніх з-під зерна діжках, і вони стали говорити про дівчат. Говорив більше між своїм діломголенням балакучий Гнат, а Василь слухав. Тільки ж Гнат, як звичайно, нікого з дівчат не хвалив, а все гудив, потріплюючи найкращими з них. Слухаючи збоку, можна було б подумати, що він не про дівчат, солодку парубоцьку спокусу, говорить, а про щось зовсім не варте уваги, таке, як он-той, хто-зна й коли почеплений на стіні, припалий пилом клубок материного валу чи старі наритники, повішені на засіку. Навіть про Оксану Штепенківну, попівну, що біля неї всі хлопці упадали, він озивався з огудою, та ще й так, щоб це й до неї доходило.

— Чи й не вродлива! — казав. — Як вигляне у вікно, три дні собаки виють...

Василь з превеликою втіхою слухав Гнатову мову, але про кожну із згадуваних дівчат у нього були свої потайні думки, не такі, як у Гната. Йому зводилися на очі то ніжний, кинутий ненароком погляд, то чарівний усміх, то ставав на пам'яті милого голосу відлунок. Від цих спогадів зривався йому в грудях жижкий вітерець, солодкий неспокій і виповнював усе тіло неймовірною легкістю. За цією легкістю він не зміг спокійно влжати, — устав і взяв ходити по коморі.

А в вухах йому стояли дівчачі голоси, заколисували мрійника на хвилях мрій.

— „Він такий гарний!” — казав один голос.

— „Я б пішла заміж за Василя”, — казав другий голос.

— „А я так кохаю Василечка, що умру”, — казав третій голос.

Перший голос насправді нікому не належав, такі слова могла б сказати кожна із дівчат їхнього товариства. Слова другого голосу могла б сказати Наталка Степанцівна, якби тільки він, Василь, захотів. „Якби я тільки захотів”, — думав парубок, ширяючи на крилах свого вітру, — „і вона була б моя”... Слова третьо-

го голосу, справді, сказала була якось одній своїй подрузі Настя Німцівна, і ті слова дійшли до Василя. Зворушливе Настине кохання до нього могло б його прихилити до неї, але... не Настя була серед їхніх дівчат найкраща. Найкраща була Оксана Штепенківна, і вона Василеві з думки не сходила. Була це найпотайніша його думка-мрія, схована від усього світу. Про це навіть Гнат, його найближчий товариш, не знав, тільки мав невиразну підозру. Він бо був тієї думки, що в кожному товаристві з найкращою дівчиною повинен покохатися найкращий хлопець, а Василь же, як казали дівчата, був серед них найкращий. Та й інші були ознаки, що зраджували Василеву тасмницю. Коли якось Гнат своїм звичаєм погудив був Оксану, сказавши, що в неї очі, як у жаби, — зелені, Василь спалахнув, мов би товариш його образив. Йому бо на цю згадку свінули щастям мінливо-зелені, як у русалки, з золотими іскрами очі коханої дівчини.

— Тобі у дівчат щастить, — сказав, видимо, з заздрістю Гнат. — Не те, що мені... Якби в мене хоч не така кирдя! — погудив свого кирпатого носа.

Але „кирдя” досить весело визирала з дзеркальця, не вірячи тому, що він її щиро гудить, — хитра кирдя.

Василь ані найменшим порухом на обличчі чи ін- як не зрадив тієї приємности, що ворухнулась у грудях на ці Гнатові слова. Він знов півлежав на „ліжку”, і на його обличчі, на гарних губах світилася щаслива усмішка... чи, може, відсвіт соняшного подвір'я, видного в відчинені двері.

Щоб віддячити щирому товаришеві за похвалу, Василь сказав Гнатові, що „нічого страшного в його носі немає” і нагадав йому про його „успіхи” в селянської дівчини Ганни Зворітьківни, до якої він ходив „ночувати”. Але Гнат узяв це трохи чи не за кривду собі: мовляв, „сам до попівни моститься, а мені просту дівку підсовує”... І ніби ненароком розповів Василеві про недавню розмову Оксани Штепенківни з Настєю Німцівною про нього, про Василя. „Вийди заміж за такого злидня, як Василь, — нібито сказала Оксана, — то й знатимеш, по чім ківш лиха”. Розмову цю пере-

дала йому Настя з таким, либонь, значенням, що „хай, мовляв, Василь не побивається за нею: вона з нього сміється”...

— А хто тобі сказав, що я за нею побиваюсь? — визвірився раптом Василь на товариша, і голос йому затремтів, перервався, ніби він щось туго ковтнув. — Я ж тобі про це не казав...

— Та не казав, — мовив Гнат.

А в очах йому щось підозріло свінуло, наче він подумав: — „А чого ти, голубчику, червонієш, як її згадаю? Видно пана по халяві”...

На цьому приятелі мусіли свою розмову перервати: до комори ввійшов, зазастувавши на мить у дверях надвірне соняшне яскріння, невисокий, дебелий у постаті парубок. Мовчки, з поважною церемонністю підійшов він перехильцем спочатку до Василя і подав йому, як якусь річ, свою важку руку, потім поніс тую руку до Гната.

— Умгу, — мугикнув Гнат, бо саме обголював верхню, задерту мисочкою під носом-кирдею губу; на вітання відповів вільною лівою рукою.

На парубкові була жовтогаряча „косоворотка” з квітками на комері, на „планці” і внизу, а ті квітки були схожі на великі стрючки червоного перцю. „Косоворотка” була підперезана довгим із китицями поясом, і ті китиці теліпалися аж біля колін. Наваксовані чоботи блищали, як дзеркало. З-під лакованого козирка звисав на очі, як розпущене куряче крило, густий чуб.

Це був Лука Нагаєнко, чи Луканько, як його частіше звали, Гнатів сусіда й товариш дитячих років, що заходив ще вряди-годи до Гната і його „вчених” товаришів.

Урвавши з Лучиним приходом розмову, хлопці якийсь час мовчали, немов чекали, поки той скінчить ручкання. Щоб заповнити цю „порожнечу”, Василь зняв із стіни Гнатову балабайку, обсипану мушиними слідами, як маком, і взяв потиху бринькати. Луканько вийняв з кишені жменю запашного смаженого насіння (соняшникового з білим гарбузовим) і ще раз обійшов хлопців своєю качиною ходою.

— Ссмачки, — сказав Луканько, даючи.

Василя це зірвало, і він почав говорити про рідну мову, про національну свідомість, про те, що російський царат триста років пригноблював Україну і що селянам самим треба шанувати себе і свою мову.

Луканько сів на бабку, що правила в коморі за стільця, і мовчки лузав своє насіння, слухав, кидаючи уміятно насіннину за насінниною в рот. На спідній його губі вінчиком збиралося лушпиння. На чотирикутному його виду і в карих „українських” очах проступала якась його „окрема” думка про все, що говорив Василь, думка тверда, як вилиці його широкого обличчя. Він якось обминав очима Василів погляд, немов боявся тому поглядові скоритись.

Обізвався:

— А навіщо заводити у нас оту „полтаву”?

— Яку „полтаву”? — не зрозумів був спочатку Василь, а зрозумівши, ще дужче огнівивсь на тупоголового парубка. Луканькова „полтава” — це були мовні особливості недалекої від с. Латаття (їхнього села) адміністративної Полтавщини, де говорили „від”, а не „од”, балакати”, а не „балакать”, і він, Луканько б то, вважав це за чуже, осоружне.

Василь узяв палко говорити про те, що літературна мова в усіх українців має бути одна, а оті місцеві різниці ваги не мають.

— І гетьмана нам не треба, — перебив його розмову з попередньою упертістю Луканько, ніби продовжив оту свою „окрему” думку.

— Гетьмана?..

Тут Василь відчув, що червоніє по всьому виду, а на очах виступили йому сльози, — так наче його спіймано на злочині. Йому було сором за „українського” гетьмана, що повернув землю й економію князеві Урусову, ворогові України, ворогові українського селянства, їхнього села ворогові, бож його землі (сорок тисяч десятин!) з усіх боків тиснули на вбогі лататтянські ниви. Він мріяв про Україну „без холопа і без пана”, як казав Шевченко, а тут виходило, що його мрія — спільніця московського поміщика Урусова...

Але саме тепер Гнат закінчив своє голення, витер рушником, таки брудненьким, своє причепурене з хи-

трою кирдею обличчя і мовив, осмикуючи свою зелену „офіцерську” сорочку, підперезану солдатським поясом:

— Ну, я готовий.

— Це ви до дівчат? — спитавсь Луканько, і в голосі його забриніла ніби заздрість чи жаль, що він не може йти до тих дівчат, до яких ходять його „вчені” однолітки.

— Може й тобі кортить? — відгукнувся Гнат. — Га?

І пожартував з властивою йому прямою:

— З свинячим писком та в пшеничне борошно?..

Василь глянув на Луканька — і злякався: парубок якось зловороже знітився, по обличчі йому пробігла похмура тінь, і від того його вилиці ще дужче випнулись. Він раптом підвівся з бабки і незграбно, викрививши жалюгідно плечі, подав руку обом товаришам. Був жалюгідний у своїй крикливо-жовтій сорочці і наваксованих чоботях. Не мовивши й слова, вийшов з комори.

— Образився чи що? — озвався Василь.

Але Гнат не звернув на це ніякої уваги.

Після цього Гнат з Василем і собі вийшли надвір, у весняно-осяйне яскріння дня. Весняне тепло, що ним іще люди не встигли навтішатися, ніжно торкалося до рук, до щік, а особливо... як ті щоки були свіжо поголені, як у Гната.

Крім соняшного яскріння, у світі були ще весняні звуки. Найпомітніше серед тих звуків було гороб'яче цвірінкання, але й над ним горувало крикливе, одиноке в загальному морі звуків кудкудакання якоїсь курки в сусідньому дворі. Курка та щойно, мабуть, знеслася і, вважаючи це за подію світової ваги, галасувала на всю свою горлянку.

До цього курячого галасу незабаром приєднався некурячий крик, але й він повідав про те саме:

— Кудкудак-кудкудак, знесу коко, як кулак...

Це вигукував сусідський хлопець, стеребившись аж на клуню — на близьку солом'яну піраміду, облиту соняшною обзолотою. Покрівля клуні починалася від самої загати, і з Гнатового двору було видно, як стара солома парувала, висихаючи. Малюкові, видимо, було

дуже приємно сидіти на такій запаморочливій височині — де вже почали мостити собі гніздо лелеки, звідки було видно далеку лінію обрїю і „той бік” — цілу половину села та вітряки на тлі яснасріблястої далечини, що поривала летіти.

Справді бо: угорі, на небі, сонце, а трохи нижче, на клуні, він, сміливий, хоробрий!

У якомусь зв'язку з усім цим весняним гомоном дня в сусідньому ж таки дворі почав зводитися вгору з ледаче-тягучим скрипом колодязний звід. Тільки ж він раптом, на півдорозі спинився, немов прислухався, що то за курка так високо несеться — аж на клуні. А потім того як не желізне материн голос (напевно, материн, бо тільки мати може так гримати на свою власність):

— А чого тебе ото туди морока стаскала?

І лицедій, що так уміятно вдавав ролю несучої курки, взяв мерщій спускатися з тієї чарівної височини, хапаючись обіруч за парки, намацуючи хапливо босими ногами опору. За якусь там мить він зник за загакою і, опинившись на землі, негайно почав у супроводі духопеликів уже іншої пісні, і та пісня була уже схожа не на курячий гук, а на оту перервану перед цим музику зводу.

... До „центру” хлопці — Гнат і Василь — пішли левадами, а не вулицею, хоч вулицею й було трохи ближче. Тим вони так, без сорома казка, зробили, що тепер, у неділю, на вулиці було багато народу, і цілими купами гуляли парубки. А парубки ж були, як ті собаки, що з свого гурту не займають, а на чужого обов'язково нападають. Особливо парубки не любили „панничів.” А втім, наші хлопці не дуже їх за це обвинувачували, бо вважали, що вони зовсім не винуваті, — винуватий був московський царат, що прищепив українському народові такі азійські звички. Заразом вони вірили, що без царату за яких п'ять-десять років ці потворні звички зникнуть, і тоді не буде потреби, люблячи народ, уникати зустрічів із ним.

Отож до якого часу хлопці ходили левадами. Такого часу, як оце вони йшли, у левадах можна бу-

ло хіба на якого собаку (у справжньому розумінні цього слова) нахопитися.

Левади були ще зовсім непривітні, лози й верби в них стояли ще голісінькі. Прозорі лози тислися до течії, а верби зводилися вгору, просвічуючись у верховитті синявою неба. Городи й капустаща чорніли ще риллею. Там, де були торішні стежки, треба було обминати сліди від калюж або й самі калюжі.

Проте вже пахло бадьорливим духом весни. Оті безлисті верби цвіли ніжним пухом і були мов налиті соком, ламко-крихкі від нього. Згори від садків незбагненні подихи повітря доносили натяк на терновий, яблуневий та вишневий цвіт.

Гнат, переступаючи, а іноді й перестрибуючи калюжі, жваво своїм звичаєм гомонів, а Василь, як і перше, переважно слухав, тільки коли-не-коли докидав і від себе яке слово. Василеві було легко перестрибувати калюжі, бо був високий, довгоногий.

Але, так безтурботно розмовляючи, вони несподівано таки нахопились на своїх ворогів — парубків. Парубки цілою купою стояли на Степанцевій греблі, що разом з вулицею перетинала левади і дорогу до „центру”. Відступати чи обминати парубків хлопцям було сором, і вони пішли прямо на небезпеку. Тільки ж і парубки побачили їх ще здалека і, бачилось, заздалегідь готувались зробити з зустрічі з „паничами” цікаву для себе розвагу.

Перший здобувся на сяку-таку раду Гнат. Він, хоч і вважав уже сільський звичай „здоровкатися” з незнайомими за ознаку відсталости (а парубки були не з їхнього кутка), та захопився зробити поважне обличчя і, коли підійшли, ввічливо привітався. Василь зробив за його прикладом те саме.

А це мало означати: „Ми й ви зовсім однакові, тільки ми одягнені по-міському, а ви по-сільському. Бачте, здоровкаємось.”

З парубоцького гурту відповів на „здоровкання” тільки один — малий на зріст та силу і через те, мабуть, найдобріший. Решта товариства на мить похмуро вмовкла. Та скоро „паничі” трохи віддалились, як

увесь гурт вибухнув голосним реготом на якийсь там дотеп, вроді приказки: „пани — на двох одні штани”.

Сердешні хлопці придали ногам ходи, хоч зокола вдавали (не оглядались, наче не чули), що їм просто треба поспішати, що якась справа жде.

Але на цьому ще пригода не скінчилась. За греблею починалася Степанцева (Наталчиного батька) левада, старий Степанець побачив з двору тих таки нещасних „паничів” і загукав на весь куток, лаючи за те, що топчуть його леваду. Ця левада, широко обсаджена велетенськими вербами, та ще вісімдесят десятих купленої землі (у решти селян була тільки надільна) і навчили його ото так владно кричати. Правда, за революції був уже такий час, коли він несподівано зробився був надзвичайно добрий, коли мало не запрошував сам усіх охочих іти й топтати його буйнотраву леваду. Але тепер, коли при владі був гетьман, а в його хаті частенько ночував сам Чернов, начальник карального загону, у старого знов з’явився владний понад усяку міру голос, і він якнайрішучіше забороняв „усяким ланцям” ходити його левадою. Іноді хлопці щасливо проскакували, але цим разом їм не пощастило.

— Сучого сина лацюги! — репетував старий. — Немає вам вулиці?.. Разом з тим із двору вискочили два здоровенні собайли і, вдарившись навпростець ріллею, помчались прямо на „паничів”. На щастя, поблизу лежала чимала ломака, Гнат ухопив її і з усієї сили огрів одно ротате страховище, потім друге. Пси з голосним скавулінням повідскакували геть.

А з греблі від парубків на це видовище розітнулось голосне тюкання (так уміють тюкати тільки на Бкраїні), і те тюкання ударилося у лози, покотилось левадами — і розлилось вогнем сорому та гніву в серцях молодих інтелігентів.

Чи треба казати, що їм тепер показалось найбільшою приємністю те, що далі не було більше нічого такого, як Степанцева гребля та левада?

А незабаром вони дійшли до „великої греблі” — до „центру”.

Залізні покрівлі крамниць, церква, знайомий до рідности будинок двоклясової школи, де вони передні-

ше вчилися, — все це нагадувало місто і те, що тут люди звикли бачити по-міському одягнену людину і не здивуються, як не поздоровкається до незнайомого.

Це все підкреслила й перша зустріч: недалеко від школи вони зустріли гімназиста Самсона Ліпшиця, сина місцевого крамаря.

— А, „низяни” прийшли...

(Та частина села, де жили Василь із Гнатом, зва-лася Низом).

І Самсон з великою гідністю подав обом товаришам руку, виявляючи тим свою супроти них вищість. Василь із задрістю подивився на новий Самсонів блакитний, як небо, гімназіяльний костюм. У голові йому ворухнулася прикра думка про людську нерівність. Йому бо доводилось ходити у полотняних штанах, пофарбованих виваром з дубової кори.

II

Щирий народолобець Стовбур. — Конспіративна путь на з'їзд. — Перша спроба революційної агітації і необережний дядько. — Тасмичі верхівці. — „Головне: рятуймо революцію!”

Коли Самсон, Гнат та Василь зайшли на шкільне подвір'я, Василя покликав з веранди свої квартири Пилип Никифорович Стовбур, учитель цієї школи.

Василь прислухався до такого знайомого і такого привабного гомону та сміху, що добувався із шкільного садка, забарвленого легкими штрихами першої зелені, але згадав оте Гнатове оповідання про „злидня Василя” — і рішуче пішов до вчителя.

— „Хай собі шукає багатого”, — подумав сердега про одну з тих дівчат, що були в садку.

Пилип Никифорович запросив улюбленого учня (Василь раніш у нього вчився) до своєї кімнати і, торкнувшись голубливим рухом руки йому до плеча, посадив на стільці. Руки в Пилипа Никифоровича були якісь незграбно-довгі, з довгими долонями й пальцями, що теліпались на тонкому зап'ястку, як китиці. До

того ще рукава його піджака чи „косоворотки” ніби підкреслювали цю непомірну довгість рук, бо були чомусь завжди вузькі й покороткі. Говорячи, Пилип Никифорович вимахував плавко цими своїми руками в повітрі, доповнюючи жестами свою „трудну”, ніби видушувану мову.

Посадивши Василя, Пилип Никифорович і собі спочатку був сів, але в ту ж мить знову встав і взяв ходити по хаті, тонкий, високий. Потім підійшов до вікна і поправив, немов між іншим, завісочку. Це все говорило за те, що він хвилюється. Про хвилювання свідчили й такі знайомі Василеві ковтальні рухи-звиви його довгої, з великим борлаком шиї та пересмикування щік.

У кімнаті в Пилипа Никифоровича, крім двох стільців, був ще стіл, убогеньке ліжко (парубоцьке), етажерка з книжками та купи школярських зшитків у кутку просто на помості. На стінах висіли портрети — з одного боку Герцен, Белінський та Чернишевський, а з другого — бородатий Крапоткін та обрамлений бурцями Добролюбов. Під цими великими портретами були поприбавані портрети-листівки інших російських революціонерів. Василів знав уже, що то були „народовольці” та „чорнопередільці” — Желябов, Халтурін, Віра Фігнер, Плеханов-Бельтов тощо. А взагалі стіни Стівурової кімнати були досить таки голі та непривітні, як це майже завжди буває в квартирах неодружених чоловіків, що живуть у „казенних” приміщеннях. І враження від цих кімнат буває завжди таке — ніби в них завсіди, навіть улітку холодно.

З Пилипа Никифоровича, як він сам казав, був того типу інтелігент, що живе для народу, занедбуючи своє особисте життя, ба й іде в ім'я цього на всякі жертви.

— Якби я не так жив, — казав він, посміхаючись своєю блідою посмішкою, — то я справді пішов би в стовбур, як та невдала редька... себто з мене народові не було б ніякої користі... Занедбувати своє „я”, допомагати трудящим — у цьому пряма повинність народної інтелігенції...

З цієї ж причини він, людина вже літня, був і досі неодружений і дружитися не думав.

— Для інтелігента злочин творити свою родину, — було каже, — коли народ у ярмі, в кайданах конас... Та ще й хто-зна, — додавав, — щастя це чи, може, нещастя — оте поєднання з жінкою. Скоріш останнє...

Тим то його кімнату й справді таки ніколи не огрівала присутність жінки, окріч хіба тих випадків, коли сторожика Галка мила поміст та взагалі прибирала.

Але зате з своєю сусідкою і товаришкою праці вчителькою Галиною Сосипатрівною він поводився так суворо, що вона ніколи не відважувалася до нього заходити.

Всяке зрозуміє, що з приходом до влади на Україні гетьмана, коли над здобутками революції нависла безпосередня загроза, ота допомога народові від інтелігенції особливо була потрібна. Так думав Пилип Никифорович і такі думки прищеплював своєму учневі Василеві.

— Пам'ятаєте, Василю, — мовив він тепер, сівши знову на стільця і торкнувшись долонею до Василевого коліна, — ми балакали з вами про гетьманщину, що це ворожий для трудящих лад... поміщики, офіцерна...

Він замовк і злякано, як до підземного гуркоту, прислухався до того, що відбувалося в нього в животі; покрутив сумно головою, ніби кажучи: „починається вже”.

— Поганому животі й пироги на заваді, — мовив, блідо посміхнувшись. У нього була хронічна нестравність шлунку, і ця хвороба завдавала йому клопоту часто в такі хвилини, коли треба було якнайдобірніше висловитись, душу, мовляв, словами викласти.

— ... Це й ваші вороги, бо й ви ж, Василю, не багата людина...

Василь почервонів, згадавши горду попівну.

— Чи згодні ж ви, товаришу, — я, як революціонер, ставитиму питання руба, — казав далі Пилип Никифорович: — стати до боротьби з цим ворогом, а як треба буде, то й кров'ю своєю купити волю народові? Згадайте, — він кинув блискучий від зворушення погляд на стіну, на портрети, — славних мучеників, борців за свободу — Герцена, Бакуніна, Чернишевського й

інших! Вони не боялися вигнання, в'язниці, шибениць, Сибіру...

Василь сидів, не зовсім розуміючи, до чого ця незвичайна, урочиста мова.

— А це я вам до того кажу... Гм, — озвався Пилип Никифорович, перервавши мову, до своїх середових рухів і поклав, як компрес, на живіт свою велику долоню-китицю. — ... До того, що хочу взяти вас на збори нашої революційної організації. А ця наша організація має найближчого часу... — він спинився, видимо, вагаючись, — зняти проти гетьмана збройне повстання... Коли я вам це кажу, це свідчить, що я вам діймаю віри...

Замовк і ждав.

Василь відчув, як тіло йому почало терпнути, а ноги ослабли раптом, як підбиті. Він, здавалося, міг би зсунутися вниз, якби стілець якимось нерівно стояв. Еге, він, Василь, такої думки про гетьмана, що це ворог, але революційна організація — це щось таке далеке, що про нього можна... тільки в газеті читати... І оті всякі революціонери в його уяві були майже не люди, а якісь казкові герої... Не такі, як він... Хіба може він, жива людина, з отакими незграбно-довгими, покладеними одна на одну, як крокви, ногами, з руками, що й тепер уже чомусь трохи тремтять, устрявати в таку справу?! Адже до їхнього села мало не щодня залітає каральний загін Чернова! Не прибирав, як бути. Мовчав. Раптом йому в вічі впали великі, як горох, немов їх там пучками хто насипав, краплі поту на поораному зморшкками чолі шанованого вчителя: щирій чоловік, мабуть, злякався, що довірив таємницю негідному довіри молодикові.

І Василь, якоюсь напругою волі зрозумівши значення того поту, сказав, що на збори піде.

— Я піду, Пилипе Никифоровичу, з вами...

Ці слова він вимовив так, ніби хтось, а не він сам орудував його язиком у пересохлому роті. Для того, щоб цю сухість розігнати і перед кимсь (перед самим собою!) виправдатись, він сказав про гетьмана:

— Він же не тільки поміщикам землю повернув, а

й українців переслідус, у Перещепині „Просвіту” розігнав, старости губерніяльні й повітові з російських чорносотенців...

— Авжеж, — загомонів Пилип Никифорович з блідою страдницькою усмішкою на бразолійних губах. — Я ж вам сам про перещепинську „Просвіту” казав...

— І балакати по-українському не вміє...

— Ні, не вміє...

Потім того Пилип Никифорович сказав, що йти їм треба негайно, щоб на з'їзд устигнути, бо він має відбутися наступної ночі.

На мить у Василя ворухнувся був жаль, що він піде в той час, коли його товариші гулятимуть. Але потім він згадав образу — і на зміну цьому жалеві з'явилося у нього болюче-мстиве почуття, скероване проти гордої попівни. Йому тепер захотілося піти якнайшвидше і повернутись аж через тиждень, через місяць або й зовсім уже не вертатися. З цим настроєм він вийшов на веранду і гукнув Гната, щоб сказати йому про свій намір йти до Губинихи.

Гната це не здивувало, бо Василь частенько ходив у це сусіднє село до своїх родичів.

Але на цю розмову, почувши, мабуть, Василів голос, із садка вийшла й... Оксана. Підійшла й собі до веранди і стала при куці бузку — висока, струнка.

— Чому ви не йдете у садок, Вас? — спитала, дивлячися знизу вгору на Василя.

„Вас” — це вона так скорочувала його ймення, коли називала півжартом, півніжно.

Прихилила рукою до свого обличчя ще не розквітлу гілочку бузку і гладила нею по горячій, порожевілій щоці, немов так її охолоджувала. Василь бачив зблизька молоду ніжність її щік і купку надзвичайно милого ластовиннячка біля перенісся її рівного, гарного носа.

— Там уже всі зійшлися, — гомоніла далі, — Каленик, Степан... Тільки вас немає...

І раптом густа червонява, ніби її впіймано на якимсь потайнім замірі, поняла її вродливе обличчя, а в очах

виступив сльозавий блиск. Оглянулась, щоб приховати це своє несподіване збентеження.

— Ніколи, — відповів досить таки похмуро Василь і повернувся до Пилипа Никифоровича. Йому те-тер хотілося, щоб на з'їзд напали німці або Чернов, щоб його вбили, щоб вона (Оксана б то) побачила його зраною на чолі, з заплющеними навки очима. Але, причинивши за собою в сінцях двері, він не втерпів, щоб не обернутися і не глянути в вікно, звідки було видно шкільне подвір'я. Оксана все ще стояла на тому ж таки місці біля бузку, нервово кусала кінчик бузкової гілочки. А потім повернулась і пішла назад у садок, тільки не звичайною своєю ходою, а помалу. Мов би ждала, чи часом він, Василь, не вернеться, щоб сказати щось ласкаве, хороше, таке, як цей радісний весняний день. Її догнав Гнат і щось там почав торочити...

Василеві наринували на очі сльози.

— Я ж для тебе злидень, — прошепотів, — злидень...

По якимсь часі двоє чоловіків — лататтянський учитель Пилип Никифорович Стовбур і його колишній учень Василь Роговенко — вийшли за село, за млини, ідучи в напрямі до недалекого сусіднього села Губинихи. Учитель Стовбур ішов до свого товариша, губинівського вчителя, а його молодий супутник — до тітки в гостину. Так вони умовились казати всім цікавим, що звичайно мають звичку розпитувати, куди та куди вони (себто подорожні) йдуть.

У полі, на широкому просторі, стояла рання весна. Над ріллями, що подекуди зеленіли вже соромливими голочками врун, ходила весняна безвітрянна легкість. Між небом та землею в чистому безмежжі дзвеніли жайворонячі співи. Жайворінки, здавалось, словами вимовляли, бачивши наших подорожніх: „А ми знаємо, куди ви йдете... а ми знаємо, куди ви йдете: зовсім не в гостину, ні”...

Пилип Никифорович бадьоро йшов, зачіпаючись іноді довгими ногами за сухі пасма виволоченого пи-

рію. На ногах у нього були добре стоптані, полатані (сам латав) черевики.

— Не люблю, розумієте, нового взуття, — згадав Василь, дивлячись на нерівну вчителеву ходу, його не раз повторювані слова: — муляє...

Самоділкові латки на Стовбуровому взутті — це теж була самозречення й демократизму ознака. Він бо вважав, що кожна людина, хай то буде й інтелігент, повинна сама себе кругом обслуговувати. Адже в новому суспільстві будуть тільки такі самодостатні одиниці!

Василь упіймав себе на якомусь незрозумілому роздратуванні, що його викликали тепер ці вчителеві думки. Так само раптом йому не вподобались рухи вчительового тіла, зокрема ковтальні звиви його довгої шиї. І він став уникати на нього дивитись. Думав про Оксану, що так гарно цим разом повелася з ним — і обвинувачував Пилипа Никифоровича, що примусив його піти від неї, теліпатися хто-зна й куди. Та, схаменувшись, силкувався ще гамувати це неприязне до вчителя почуття, згадував отих великих мучеників за свободу — Чернишевського, Желябова й інших, що їм, може, теж доводилось кидати коханих істот заради народної справи.

Коли наші подорожні були приблизно на півдорозі, їх наздогнала, стрибаючи колесами по розораному шляху, торохтюча, немов вона от-от мала розсипатись, гарба. Пара коненят, покиваючи схиленими головами, похмуро, неохоче тюпала. Спереду видавалось (подорожні оглянулись і зійшли із шляху, щоб пропустити гарбу), що вони, ті коненята, місили передніми ногами шлях, як заміс. Коли гарба порівнялася з подорожніми людьми, коні, ввічливі буди, пішли раптом ходою. Їхній погонич, сірий, зачучверений дядько (але з таких, що, видимо, побував на одному з фронтів), привітно поздоровкався і, натягнувши віжки, зовсім спинив їх. Коненята дуже слух'яно, ніби воля їхнього господаря цілком збігалася з їхнім бажанням, стали, підперши пообчухуваними хвостами воза.

— До Губинихи чимчикуєте? — спитався, видимо,

балакучий дядько і, почувши ствердну відповідь, запросив: — Сідайте ж: підвезу...

Повісив потім того віжки на ручицю, поклав батога обік себе на соломі, заслану сірячиною, і взяв крутити цигарку цупкими, як берестові корінці, пальцями. Виявилось, що він живе якраз біля школи, — отже й доведе їх аж на місце.

Подорожні позлазили на воза, хоч Пилип Никифорович трохи й завагався був, бож їм не до школи треба було і навіть не до Губинихи, як це мало виявитися далі. Але давши оту ствердну відповідь, треба було сідати: конспірація.

Отже виходило, що традиційна добрість українських селян, їхня звичка „підвозити” не завжди буває доречна.

— Так як же воно оце буде? — загомонів поважно до „вчителів” дядько, коли ті посідали. — Чи так уже й доведеться на князя Урусова робити? Ви письменні, читаєте газети... Я оце відвозив німців...

Пилип Никифорович скинув значуще очима на Василя, мовляв, „оце вдячна нагода для агітації, це наш”, і на вустах йому ворухнулась його бліда усмішка. Промовив, обернувшись до дядька:

— А буде так, як ви, селяни, схочете... Треба прогнати німців та гетьмана — і земля буде ваша, селянська...

Василь і собі (йому раптом зробилося легко, захотілось балакати) обізвався:

— Гетьман — царський генерал, він про Україну не дбає зовсім, він і балакати по-українському не вмів...

— У більшовики підемо всі, як один, — сказав дядько, відгукнувшись на слова Пилипа Никифоровича, і вдарив себе по коліні кулаком. — Но, малі!

Коні, що, скористувавшись поважною розмовою своїх господарів — людей, поснули були зовсім, неохоче рушили. Збоку було знати, що цим разом їхнє бажання розбігалось з господарською волею, та робити було нічого: господар.

Тепер дядько відгукнувся на Василеві слова:

— Як на мене, так нам від Росії не треба відділя-

тись: ми в окопах з одного казанка їли, разом кров проливали...

Потім того він посміхнувся до якихось там своїх спогадів, а тоді сказав:

— Була в мене з тією Україною сторія. Прийшов я з німецького хронту...

Тут він саякнув набік, притиснувши пальцем одну ніздрю: так він, мабуть, навчився на „хронті“.

— ... Прийшов. Дивлюся — аж у хаті біля ікон поцеплено отого вусатого українця в шапці... Це мій хлоп'як, що до школи ходив, так його вшанував. Таке мене зло взяло, як того вусаня побачив! Зірвав його — та в піч! Хлопець у сльози, — так я йому й батога ще дав...

— Та то ж Шевченко! — скрикнув злякано Василь.

— Та Шевченко ж, — potwierдив спокійно дядько. — Но, голуб'ята...

Замахнувся на коней батогами, ударив кожного по разу, і вони почали тюпати знов, заколивавши спинами та вухами. Віз застрибав, закидався, підкидаючи коробок, що стояв у задку, Пилипа Никифоровича, що злякано вхопився обіруч за живіт, Василя, приголомшеного дядьковими словами, і самого дядька, мов би це все були речі одного порядку і мов би йому, тому взові, було байдужісінько, що з ними станеться — залишаться вони цілі чи порозсипаються. Сама гарба скрипіла, дирчала, торохтіла, клацала, чиргикала. Під таку музику говорити ніяк було, але балакучий дядько не вгавав, а, перекикуючи трахкотняву, говорив далі палко про політику.

А тим часом вони під'їхали вже до Губинихи, стали частіше попадатися люди — попутні й зустрічні, — ставали осторонь, пропускаючи воза, і слухали запальні дядькові промови проти німців і гетьмана.

Василь став стурбовано позирати на Пилипа Никифоровича, а той і собі засовався на сидінні (його, власне, підкидало так, що він не знав, за що й ухопитися). Тоді Пилип Никифорович спробував перемінити мову, спитався, скільки в дядька дітей.

— Семеро. Їсти та їсти треба, — відповів дядько, — а земельки дазьбі: уся в князя Урусова...

А вже були перші хати. Біля воріт стояли, спершись на ліси чи на ворота, чоловіки, купками сиділи жінки.

І сердешний Пилип Никифорович, дарма що до школи було ще далеко і що повз школу їм таки треба було проходити, не здобувся на іншу раду, як тільки сказати дядькові, щоб той спинив: вони, мовляв, підуть далі пішки.

— Так вам же до школи треба! — здивувався добрий дядько, жалкуючи, десь мабуть, що не добалакав з письменними людьми до краю, не все ще сказав.

Пилип Никифорович миркнув щось невиразне собі під ніс, кажучи, що їм треба ще в одно місце зайти.

— Ну, як знаєте. А я Петрові Семеновичу скажу — я ж швидше там буду, — щоб сподівався гостей...

Після цього дядько спинив воза і, підждавши, поки „вчителі” злізуть, поїхав далі, знімаючи за собою галасливе валування собак. А наші конспіратори пішли слідком за ним, наражуючись трохи чи не біля кожного двору на роздратовану собачню. Так вони пройшли все село, таки довгеньке, обминули обережно школу, боячись, щоб Петро Семенович, попереджений про їхній прихід, не вийшов їм назустріч, і кінець-кінцем знов опинилися в полі. З'їзд мав відбутися на одному недалекому хуторі.

Сонце вже було зовсім низько, коли Пилип Никифорович з Василем зблизилися до хутора. З-поза горба вигулькнули верхи дерев та солома дахів. Поміж солом'яними оселями зеленіла під скісним промінням низького сонця одна залізна покрівля.

З'їзд у розумінні конспіративности, на думку Пилипа Никифоровича, був задуманий оригінально: він мав відбутися в економії одного поміщика. Орудював усім Сабадир, колишній сільський писар, а тепер панський управитель.

Полям-ріллями поволі розливались сутіні, як полій по кризі. Жайворонячі співи ущухли, скрізь стала тиша, чекання вечора. Зробилось холодніше. Василь

звернув увагу на те, що Пилип Никифорович став чомусь придержувати ходу.

— „Притомився чи що?“ — подумав про вчителя.

Раптом Пилип Никифорович злякано пригнувся і Василеві зробив рукою знак, щоб теж присів: забіч від будівель у вечерових сутінях забовваніли якісь верхівці. Верхівці їхали стрункими рядами, — отже то були військові.

Пилип Никифорович хапливо звернув на шляшок, що обминав хутір.

— Казатимете, що йдемо до мар'янівського вчителя, — напутив про всякий випадок Василя.

На щастя, шляшок спустився в балочку, і їм тих верхівців (а верхівцям їх!) не стало видно. Та скоро вони вийшли з тієї балочки, верхівці знову показали з-за бугра. Пилип Никифорович сів мерщій на землю і Василя смикнув за рукав. Василь почав дрібно всім тілом труситися, і балакати йому від того стало трудно. І він хмарно вмовк. Йому зробилося жалко-жалко себе, до болю жалко, — що йому доведеться отак безглуздо погибати.

— „І треба ж було йти! А все він!“ — подумав образливо про вчителя, назвавши його вперше словом „він“; це слово він майже прошепотів, не тільки подумав. Його мало на плач не брало...

Так посиділи трохи, а тоді Пилип Никифорович сказав Василеві звестись на коліно й подивитись.

— У вас бачучіші очі, — додав.

Учинивши так, як йому сказано, Василь побачив, що верхівці, як і перше, бовваніли, але він звернув увагу на те, що ці верхівці були якісь нерухомі. Зрозумівши, що то, він зареготався.

— Та то ж купи „кирпичу“...

— Береженого й Бог береже, — посміхнувся Пилип Никифорович своєю усмішкою, а та його усмішка була тепер, у скупому світлі заходу, схожа трохи чи не на гримасу сарказму.

Вставши на ноги, Пилип Никифорович узяв гидливо обтрушувати своїми руками-китицями грудочки землі, що поприставали до штанів. Потім того вони смі-

ливо пішли до недалекого хутора і незабаром опинилися перед тими купами, що їх передніше були злякалися. Купи стояли на тирлі поблизу подвір'я, як висунутий наперед бастион фортеці. Але тут наші подорожні нахопились на нову небезпеку: їх опала ціла тічка собак. І їм не малих коштувало сил оборонитися: кидали груддя чи тільки нахилялися, удаючи, що те груддя беруть, бож дурних собак, як відомо, й так іноді можна відгнати.

Так оборонною рукою зайшли вони й на подвір'я, і вже на подвір'ї тих собак відігнали люди, що купкою стояли біля ганку панського будинку. Це були теж, як про це наші прибульці довідались, з'їздівці.

Хутір цей належав власникові середньої руки, себто такому, що кількістю землі й станом господарства стояв між заможними мужиками і такими великими поміщиками, як князь Урусов. З мужицько-куркульськими хуторами цю економію зближало те, що панський дім стояв серед тирлів, гною та кирпичу, в самій гущі товарячих, овечих і інших сільськогосподарських пахощів, а проти мужицької натури промовляли біла поstatt якоїсь німфи чи там дріяди в розкинутому біля будинка садку та фігури двох левів на ганкові.

В одного з левів була відбита половина морди, і він дивився тепер на людей сліпим рівним місцем, що було замість пащі й очей. Це осліплення лева ніби символізувало знешкодження можновладців-панів. Справді, це був один із слідів першого „туру революції”, коли цей утвір панського мистецтва став був загально-народним добром. Це його, цього лева, бачив Василь нещодавно в Губинісі біля волости (тоді „ревкому”), і на ньому селянські хлопці випробовували свої їздецькі здібності. Після „обрання” гетьмана його, як і багато інших речей панського вжитку, повернуто законному власникові.

Німфа в саду стояла нерівно, була похилена: її свого часу вихитували губинівчани, щоб поставити перед своїм „ревкомом”, та не змогли вихитати. Та й самий панський будинок, невеликий, був занедбаний, стояв з поржавілим дахом.

Хутором керував, як уже казано, управитель Сабадир, організатор революційного з'їзду (яскрава прикмета нової держави!), а самого власника не було й близько. Не міг бо його боронити в цій глушині, поблизу загрозливого Самарського лісу, „новообраний” гетьман, що сидів десь у Києві, чи німці, що тільки коли-не-коли вилазили з свого повітового міста. Неспромога була й Чернову весь час його охороняти, бож були ще й інші хутори, такі, як от економії князя Урусова, що їх до того ще влада й вважала за надійнішу підпору трону.

Люди, що прибули на з'їзд (це були переважно селяни), вешталися по подвір'ю, збиралися в купи. Всі голосно говорили про жорстокості Чернова (там спалив хату, там вибив різками), про поміщицького гетьмана, не дбаючи ані трохи про конспірацію. Це спочатку навіть занепокоїло Пилипа Никифоровича: йому спала була на думку підозра, чи не була це, часом, якась провокація, що мала на меті виловити через такий з'їзд усіх революціонерів. Та незабаром він побачив і почув нюхом таке, що робило неможливою будь-яку підозру в цьому розумінні: на тирлі, біля ставка, шматили свиню, готуючи з'їздові вечерю. Це був уже певний знак, що в хуторі порядкували таки революціонери, бо ніякий хуторянин-власник, ця опора нової держави, ніколи не дав би для її зміцнення цілого кабана, мовляв, „Україна — Україною, а двісті карбованців (двісті „лопат”), що їх можна вторгувати за кабанця, на шляху не валяються”.

Отож у чистому вечірньому повітрі до пахоців весни, що йшли з садка, від ставка й поля, приєднався ще й чудовий запах шмаленої свиняки. Луцало на весь хутір веселе, тепле вогнище, коливаючи густими пасмами диму. Знизу той дим зализували язики полум'я, а вгорі червоний відсвіт заходу, заграва зниклого за горбом сонця.

Підбадьорені цим видовищем, люди дружно гомоніли, прохоплювались дотепи, отой уславлений „малоросійський гумор”, поєднаний уже, щоправда, з не

менш відомою „московською лайкою”, що правила в цих умовах за ознаку сміливості й відваги.

Розмовляли приблизно так:

— Семене! Ти б, може, відкрутив та скрумав пришмаленого хвоста?..

— Іди к матері! — відборонявся незлобливо, але сміливо Семен Гречка. — Що тобі Семен, у борщ наплював чи що?

Ясно, що цю будь-що-будь пишну картину заступники різних клас зрозуміли б і оцінили по-різному. Прихильник „старого режиму”, бачивши зачучверених мужичків, що ждали, на чуже добро ласі, багаті вечері, міг би сказати: „Це вже, мабуть, кінець світу! Бити б їх, попускавши штани, та ще бити!” Це останнє побажання могли б підтримати й похилена в позі болючої туги німфа та осліплений лев, що німим докором свідчили про некултурність народу.

Оглядна постать Сабадиря, що порядкував у дворі, запрошуючи новоприбулих революціонерів до панського дому, ще дужче обурили б прихильника старого ладу: це був живий образ зради.

І навпаки: революційно настроєна людина, обстоюючи права трудящих, могла б сказати: „Тут порядкує революційний народ, це прообраз щасливого майбутнього ладу, коли не буде ні пана, ні раба, а всі будуть рівні і всі матимуть однакове право на свинину.”

Річ зрозуміла, що Пилип Никифорович та Василь саме так зрозуміли побачене, тим більше, що їх Сабадир прийняв особливо привітно: повів особисто аж до хати.

— Інтелігенція потрібна революції до зарізу — сказав. — Будьте ж гостями дорогими!

Правда, в хаті їм довелося трохи розчаруватися. Там, коли вони ввійшли, сидів кінець столу якийсь матрос, його Сабадир назвав уповноваженим „губерніяльного центру”, і цей матрос навіть не відповів на їхнє вітання.

— Знайомтесь, погомоніть, — сказав гостинний господар (Сабадир) і вийшов з хати.

В хаті було вже темно, майже поночі, — тим і ніяк

було розглянути того матроса, який він; видно було тільки розхристані груди, освітлені червоним світлом з вікна. Він сидів мовчки, крутив цигарку (видно було його руки з цигаркою, піднесені до вікна), а потім, звернувшись до новоприбулих, попросив сірника. А як ні Пилип Никифорович, ні Василь сірників не мали, то він і вийшов з хати прикурити.

На цьому й скінчилась їхня розмова з цим уповноваженим якогось „центру” (якого саме — це, можливо, знав Пилип Никифорович, але Василь про це не спитав).

Ділова частина з'їзду відбулась пізно вночі, при світлі, у пристосованій для цього клуні. Зробили це — пристосували клуню для з'їзду — самі з'їздівці, повиносивши та повикочувавши надвір віялки, вози та інший реманент і зробивши з клуні, як висловився один із з'їздівців, Семен Гречка, „кіятер”.

У цьому „кіятрі” душило сухою половою, пилом, і від того пилу дядьки раз-у-раз чхали, зичачи один одному доброго здоров'я.

— Революційному народові здоров'я потрібне до зарізу, — казав Сабадир, роблячи останні розпорядки. Його власне здоров'я на вигляд було таке, що десь-інде (не тут, де він був господар) з нього був би не абиякий „буржуй”.

Посеред клуні поставили стола з лямпою, але та лампа освітлювала тільки середину клуні та великі клапті павутини, що густими торочками звисали з оселі, а в засторонках стояли тіні. У цих тінях і посідали з'їздівці-дядьки, посвічуючи цигарками. Видно було тільки обличчя передніх, з вусами та бородами, схожими на стару соломку, на ті парки, що стирчали в них над головами.

На тих обличчях була тепер уже сама поважність, а всякі там непотрібні сміхи геть зникли. І в розмовах їхніх не було вже ніяких дотепів та жартів. Та й говорити вони тепер намагалися вже такою мовою, що нею їм ніякого дотепу не сказати, трохи чи не „попанському”, бо дедалі частіш у них прохоплювались такі слова, як от „кадась”, „дісвительно” тощо. Саме

ці слова, ця мова й свідчили найдужче про те, що селяни цілком усвідомили важливість зборів: це тобі, мовляв, не те, що дома, коли людина по-простому говорить, по-мужицькому на жінку гримас.

Василь з великим болем спостерігав усе це: бачив і розумів, що цим людям байдужісінько до якоїсь там України, так наче її й на світі немає.

Як виявилось, в клуні найголовнішою людиною був не Сабадир, а отой матрос, що до нього тепер раз-у-раз звертався сам Сабадир. Матрос сидів біля столу, здоровий, широкогрудий, таранкуватий на виду, і говорив тільки „по-панському”, а найчастіше вживав вислову „подталківаю ето дело”. Цією своєю мовою він, либонь, і взяв над усіма присутніми владу.

— „Це вже начальник, — думали, десь мабуть, у засторонках борода та вуса, — коли так говорить...”

Сабадир, що досі говорив „по-селянському”, теж перейшов на „панську мову”.

Матрос, Сабадир та Пилип Никифорович склали президію, і збори почалися. Спочатку — а це видно було й при поганому світлі — президія радилася, не знала, видимо, як почати. В напруженій тиші клуні, коли тільки махорка в цигарках лущала, цей шепіт-нараду президії особливо було чути.

Нарешті матрос сказав востаннє своє „подталківаю ето дело”, ударив потім кулаком по столі, аж лампа схитнулась, схитнулися тіні в клуні, — і, вставши, гукнув на повний голос:

— Значить, товариші...

Всі ще дужче напружились, вслухуючись у те, що скаже уповноважений „центру”. Матрос говорив про гідру контрреволюції, про потребу боротьби з нею. Говорив, широко роззявляючи рота, а в роті йому блискали золоті зуби, немов там у нього був вогонь, і він ніяк: не міг його ковтнути.

— От, наприклад, князь Урусов, що його землі гадом обвиваються навколо ваших вузеньких нивок... Урусов — гідра...

— Гідра, — проказав уголос один із передніх дядьків, мабуть, щоб не забути цього слова. А на очі йому

(та й не тільки йому!) уже зводився образ князя Урусова у вигляді гідри-гада, і він уже готовий був рубати чим попало тую гідру.

Після матроса промовляв Пилип Никифорович. Він побудував свою промову на історичних революційних фактах. Імена революціонерів — Робесп'єра, Марата, Бакуніна й інших — густо сипалися з його уст. Він говорив про велику віру в революційну силу народу.

— Хто знає, — казав він, — чи не сидить серед нас отут новий Марат або Робесп'єр...

Деякі з слухачів навіть оглянулись, шукаючи, мабуть, очима серед присутніх названих героїв. А Семен Гречка навіть спитався:

— Де він, той Мара?

Не пас задніх і Сабадир. Він, забравши слово, говорив про те, що Романови триста років лили людям помиї на голови (він умів яскраво висловлюватись!), тепер це робить гетьман Скоропадський, але пора вже роззявити рота...

З'їзд засідав майже до півночі, були ухвалені різні постанови, а серед них найважливіші — про утворення „ревкому” (до нього ввійшли Сабадир, Пилип Никифорович і один селянин), про готування збройного повстання проти гетьмана й німців, про використання для агітаційної роботи „Просвіт” (де їх гетьманська влада ще не закрила).

Василь мав себе на цьому з'їзді не зовсім добре. Найбільше засмутило його те, що в отих постановках нічого не сказано про Україну. Проти неї не було нічого, але й за теж не було. А це ж був з'їзд українських селян! Сам він, увесь час думаючи про це, чомусь посоромився нагадати, — бо загальний настрій на з'їзді був такий, що треба, мовляв, передусім рятувати революцію, а Україна — дуже дрібна проти цього справа.

Так йому сказав і Пилип Никифорович, коли він після засідання звернувся до нього з цим своїм болем.

— Не час тепер про це, — мовив Пилип Никифорович з ніяковою усмішкою. — Треба почекати... Головне: рятуймо революцію!..

III

Дівчина-горлиця до козака горнеться. — Діяльність латвійської „Просвіти”. — Лицедійство. — Гопак. — Ще раз: народ і інтелігенція.

Того вечора, як Василь пішов до Губинихи, Гнат раніш ніж звичайно (хоч уже в обляги), пішов із „центру”. Пішов він не додому, а завернув недалеко від дому в одну з бічних вуличок. Влітку такі вулички звичайно тонуть у гущі вишневих садків, а тепер крізь ті садки ще просвічувалося стемніле небо, вони чорніли віхтями на тлі того неба. Але вони вже пахли відвологлими бруньками, посвіжілою корою, і ці пахощі виповнювали серце легкою бадьорістю.

Садки й двори на таких вуличках обгороджуються звичайно тільки низькими загатами, і цим завжди користуються собаки та парубки, перестрибуючи безборонно з города в город.

Гнат також, повний отієї весняної бадьорости, простував до однієї з таких загат. На притемненій вуличці було вже зовсім тихо, сон уже, бачилося, розповзався по стишених дворах, і Гнатові трапився тільки один якийсь чоловік, що, порівнявшись з ним, глухо бовкнув „здоров”. Спинившись біля потрібної йому загати, Гнат прислухався: у дворі чути було брязкання відра біля колодязя, голоси. Один з тих голосів був хлоп'ячий, і Гнат, вибравши зручну хвилину, покликав того хлопця до загати. А як той хлопець прибіг, зіскочивши на загату, Гнат сказав йому, щоб покликав до нього свою сестру. Хлопець побіг, а незабаром по тому до загати підійшла дівчина в теплій, накинутій на голову хустці.

Гнат перескочив до дівчини через загату і обійняв її за молоді плечі, накриті тією хусткою. З її голосушепоту було знати, що вона дуже йому рада, як також і тому, що він називав її так, як у їхньому селі парубки дівчат уже не називають, — Галею.

— А вчора, бач, і не прийшов, — з докором мовила дівчина.

— Ніколи було...

Вони посідали на сухій соломі загати, щільно притулювались одно до одного. Гнат обійняв гаряче тіло своєї дівчини попід її теплу хустку, що була дуже до речі цього хоч і весняного, але ще холоднуватого вечора.

Це була Ганна Зворітьківна, що до неї Гнат якийсь час уже ходив, що з нею в нього починалося щось таке, як кохання. З Ганною Гнат ніколи не говорив про свою принципову неповагу до „жіночого кодла” і, навпаки, говорив більше, ніж треба, про самого себе. До того ще він, говорячи про себе, ніколи не згадував про свою „кирдю”. Ба навіть з’являлась тут у нього якась пиха, задавакувата хвалькуватість. А втім, це було цілком зрозуміле в таких обставинах — коли треба було дівчині вподобатись. От і тепер, розбалакавшись, він узяв розповідати про свої гуляння в місті, про те, як вони, семінаристи, „стріляють” на Гетьманській за гімназистками, а то й навпаки — гімназистки за ними.

Ганна, довірливо притулившись до парубка, слухала його з захватом. І це його ще дужче заохочувало оповідати. Він зводив її на очі вечерові вогні міста, дзенькіт трамваїв, рух і шерех святково зодягненої публіки — позчеплюваних руками („під ручку ходять”) дівчат-панночок та хлопців-паничів. А в цьому вічно-святковому гуртуванні („у місті ж і в будень гуляють”) і він, сам Гнат би то, як дома. Були бо й такі випадки, що ті панночки самі його зачіпали. Оце йдуть, бувало, вони з хлопцями на бульварі („таке — і вулиця, й садок разом”), а ззаду, побравшись попід руки, — панночки, у блакитних та червоних береточках („такі шапочки, бо в місті й дівчата в шапках та бриликах ходять”). То котрась із них візьме та й скаже, голосно, щоб усі почули:

— А мені отой, що в сірому пальтичку, подобається...

— І мені, — скаже її подруга.

Після цього з цими дівчатами вони (себто хлопці) звичайно знайомляться, подаючи одно одному руки і називаючи свої прізвища та ймення. Не обов’язково при цьому називати своє справжнє ймення, можна

кесь вигадати. І Гнат частенько називав себе Володею або Ігорем...

Чувши це все, Ганна ще тепліше горнулася до парубка. Її очі вдячно горіли біля самого його обличчя (тим їх і видно було в темряві). Вона, либонь, так думала:

— „Отакі гарні панночки до нього залицялись, а він, бач, мене покохав! Любий!”

Наостанку Гнат із цілком зрозумілою гордістю сказав про те, що восени він уже не поїде до міста, а залишиться в селі вчителювати, закінчивши після Великодня семінарію. І в цьому його повідомленні можна було впіймати натяк на те, що на це щасливе майбутнє і вона (Ганна б то) може надіятись, — що при певному її поведінні вона могла б стати вчительовою жінкою. Виразно про це не сказав, але певний на це натяк у його мові, безперечно, був.

Цієї ночі Гнат ночував у Ганни в коморі, хоч ще й було вночі холоднувато. Коли він прокинувся, крізь щілини в дверях тонкими синіми нитками просочувався ранок. Ганна вже не спала, і він, не розплющуючись, чув її ворухкання біля свого боку. Лежав, удаючи, що спить. Раптом мила дівчина підвелася з подушки і, нахилившись, поцілувала його в губи, а потім підхопилась на ноги і підійшла до дверей подивитись у щілину надвір. Побачивши, що вже ранок, вона повернулася до парубка і сіла біля нього на коліна (так, як це роблять селянські дівчата), думаючи, видимо, як його розбудити.

Гнат бачив її крізь щілини повік у півсвірім ранковім світлі і милувався її молодим гарним обличчям, віястими очима.

— Гнате, вставай, — торкнула вона його обережно за плече: — нерано вже...

Гнат облишив удавати сонного і жадібно притиснув її, гарячу, дорогу, з запахом сну, до себе. Дівчина соромливо приплющила очі, але й сама тремтливо тупилася до милого.

Якже вони, дотягнувши до краю солодке перебування вкупі, кинулися виходити з комори, виявилось,

що двері знадвору зацепнуті. Ганна злякано заплакала і кинулась від парубка, як від ворога. Гнат її заспокоював, але насправді й сам загурбувався, бо напереді була неприємна зустріч з Ганниним батьком чи матір'ю. Він узяв у кутку ціпок, висунув руку з тим ціпком у дірку, зроблену для котів, і спробував так відщепнути. Але з того нічого не вийшло: заціпка була туго зацепнута.

А в дворі тим часом починався трудовий день (понеділок, неприємний після неділі день): заскавучало коліща біля колодязя, замакало теля, просячись до корови, закудкудакали кури, злітаючи з сідала...

— Ой горечко! — плакала Ганна. — Що ж це буде?!

Гнат нахилився ще раз до дірки й оглянув ранкове подвір'я: там уже порався старий Заворітько. Становище, справді, було дуже скрутне.

— Ганно! Ганно! — гукнув раптом до комори старий Заворітько. — До корови пора... Дівко, чуєш?

Ганна здушувала плач, і рясні сльози текли по її обличчі.

— Чи тебе важницею виважувати? — сердився батько. Старий, чути було, йшов до комори. Уже біля дверей, побачивши, мабуть, що двері зацепнуті, він щось буркнув, а тоді клацнув заціпкою і широко відчинив двері — впустив силу ранкової видноти і свіжого, як холодна вода, повітря.

— А, в тебе є, — промовив, углядивши доччиного гостя. — Гм, отака дівася...

Відвернувся мерщій і пішов геть, кажучи навмисно суворим голосом:

— До корови пора...

Позичивши, як там кажуть, у Сірка очей, Гнат перейшов подвір'я і городами — не вулицею (хоч там тепер нахабних парубків і не могло бути) потяг додому. Було ясно, що комору зацепнув хтось із парубків.

— „Чи не Луканько, часом?“ — подумав Гнат, маючи невиразну підозру. Згадав, що той минулої неділі, як вийшли з церкви, крутився коло Ганни в своїй жовтогарячій із квітами-стрічками сорочці.

Згідно з постановою з'їзду про використання „Просвіт” для личкування революційної роботи, Пилип Никифорович і Василь заходилися коло пожвавлення діяльності лататтянської „Просвіти”. Найлегше їм було організувати театральну виставу, і вони почали з цього.

Вибираючи п'єсу, спинилися на Васильченковій одноактівці „На перші гулі”. Ця п'єса, видима річ, аж ніяк не відповідала революційній меті наших революціонерів, алеж на неї, поперше, найлегше можна було здобути дозвіл у влади (цим нова влада виразно починала вже про себе нагадувати), а подруге — треба було принадлежити, а не відштовхувати молодь. Якби не це, Пилип Никифорович ставив би тільки „ідейно-наповнені”, „ідеологічно-витримані” речі і безумовно відкидав би „усякий міщанський мотлох”, усяку „побутовщину”.

Чималими труднощами в готуванні вистави був розподіл ролів, що сливе кожного разу призводив до сварок у товаристві „просвітян”. Річ бо в тому, що грати хотілося кожному, кожне хотіло зажити слави. Це раз. А друге — молодь, особливо жіноча частина хотіла грати тільки молодих, вродливих та ніжно закоханих. Не одно частенько просто таки за образу для себе брало, як йому давали ролю якоїсь там Риндички чи прищелепуватого Стецька Кандзюбенка. Отож і складалося так, що на одні ролі претендували всі, а інших ніхто не хотів брати. Засмикавшись отак на розподілі ролів, не раз бувало, що й саму виставу зривали.

Але цим разом Пилип Никифорович вирішив діяти рішучіше: він самовільно „взяв у свої руки право розподіляти ролі”.

— Я дозволю собі, добродійство, — мовив, блідо посміхнувшись до зібраного в однім з клясів товариства, — узурпувати право на розподіл ролів... як, так би мовити, старший... Чи дасте на це згоду?

На це його питання виразно ніхто не обізвався: усі сподівалися, як дехто пізніше сказав, від нього, свого колишнього вчителя, справедливості. І він, узявши це, згідно з відомою приказкою, за згоду, перейшов безпосередньо до діла. Та скоро тільки він віддав ролю парубка Тимоша Василеві, а ролю його дівчини Оксані, як

зразу ж виявилось, що не завжди мовчання — знак згоди.

Передусім зрадив якусь потайну незгоду Гнат, підморгнувши Василеві так, що це всі помітили. А те його моргання мало означати, либонь, таке: „хто чого собі бажає, те йому Бог і посилає”.

Друге: Настя Німцівна раптом підвелася з-за парти і мовчки, мабуть, розсердившись, вийшла. Потім вона декому казала, що „тій Оксані личило б хіба матір грати, а не Галю, дівчину першої молодости”. Цим вона, либонь, на те натякала, що Оксана була на декілька місяців старша за Василя.

Невипадковість Настиного виходу підкреслив дяченко Мишко, що досі сидів осторонь, бавлячись круглим „дівчачим” дзеркальцем (у сестер, мабуть, украв), ловив ним осяйне яскріння з вікон і наводив „зайчики” на стіни, на стелі. Коли Настя виходила в двері, він навів „зайчика” на її яскравочервону у великих квітах хустку і сказав:

— Ага, припекло . . . до живих печінок . . .

Інші, щоправда, не звернули уваги на сказане, бож Мишка ніхто не поважав. Цей же хлопчак, не гідний уваги „бурсачок” терся в товаристві тільки на тій, либонь, підставі, що хлопці гуляли з його сестрами.

Але ніхто з „головних” проти віддання згаданих ролів Василеві та Оксані не запротестував. Батька (Савку) взяв Каленик Губенко, який був певний, що його дівчата у всякій ролі любитимуть, а роллю матері (Василини) Пилип Никифорович віддав учительці Галіні Сосипатрівні. Ця остання була вдячна, що й її не забули, і, щоб якось виявити вдячність, спитала Пилипа Никифоровича:

— А чом же ви собі ніякої ролі не взяли?

Спитала й почервоніла всім своїм ряботинням, що було в неї навіть на повіках. Почервоніння було викликане, либонь, ще й тим, що вона, самітня жінка, зверталася до неодруженого чоловіка. Бувають бо й такі потайні переживання у декого з жінок, особливо як вони вже такого віку, коли надії на заміжжя стають дедалі невиразніші, майже казково-нездійсненні.

— У мене, колего, є поважніше діло, — відповів Пилип Никифорович з чималою гідністю, маючи на увазі ту роботу, що про неї ніхто в товаристві, крім Василя Роговенка, не знав. І, побачивши, що Галина Сосипатрівна почервоніла, теж почервонів, — плямами, що, як у сухітника, виступили на його запалих щоках. Але в ту ж мить заличкував теє почервоніння усмішкою своїх тонких бразолійних губ.

Залишалася ще незначна роля діда з клепачкою, і на цю ролю напросився сам Доріш Криворучко, селянин, що повернувся з фронту в чині фельдфебеля і через те чалився вже до „вчителів”. Даючи Дорошеві цю ролю, доводилось тільки боятись за клепачку, бож йому більше б до лица було ціпом махати, аніж іграшкою-клепачкою торохтїти. В його руках клепачка могла розлетїтись на друзки.

Клепачку мали позичити — це зразу ж таки й урадили — в церковного сторожа діда Верті.

Отак зроблено початок виставі. Але чи не найдужче з-між усіх акторів хвилювався, готуючись, Василь. Адже він міг тепер заличковувати грою не тільки революційну роботу, а й солодкі приторкування до Оксаниних рук, до її пишного стану. У нього в серці не було вже образи на кохану дівчину, він був уже певен, що то була або неправда, або ж просто не варта уваги дрібниця. Та й Оксана дедалі дужче показувала тепер до нього свою прихильність. І тільки його власне серце заважало йому поговорити остаточно з коханою дівчиною: воно так починало кидатись на саму думку про це, що він не міг і слова вимовити.

— Ми вивчимо добре свої ролі, Вас... — сказала Оксана, підійшовши до нього після розподїлу ролів.
— Правда?

І глянула йому в вічі своїм бентежливо-солодким поглядом. В руках вона мала вже розквітлу гілочку бузку і тулила її (як і тоді!) до обличчя.

— „Як вона гарно дивиться!” — не подумав, а відчув усім своїм еством Василь. — І очі в неї не зелені (це відгук на образливі Гнатові слова), а сині... блакитні, як небо...”

В отих Оксаниних словах він почув натяк і на щось інше — не на саме удавання ролів. Промовив:

— Вивчимо...

У перспективі в них були тепер частіші, ніж звичайно, зустрічі: треба було поспішати з репетиціями, щоб Великодніми святами поставити п'єсу.

В день вистави ще завидна на шкільному подвір'ї, а найбільше біля ганку, почала сходитися селянська молодь — парубки й дівки.

У тихому вечірньому повітрі стояв святковий гомін-сміх, прохоплювався дівочий заохітливий вереск. Але тут, на шкільному подвір'ї, на чужій території, парубки поводитися досить пристійно, розуміючи, мабуть, що школа — не Степанцева гребля. Отож і були тут самі пристійні, невинні жарти. Так, один, дуже молодий парубок, яскравий, як великодня крашанка, у своїй модній для с. Латаття жовтогарячій сорочці, став на ганкові одвір і не пускав у середину тих, що йому не подобались. Дівки, щоправда, й самі покищо туди не лізли, хіба що подруги турнуть котору там з-поміж себе на того жовтогарячого красеня. Парубок хапав таку в обійми, вона верещала, і з того було всім весело.

А втім, були серед дівок ще й такі, що й цими жартами не цікавились. Вони стояли збоку і тільки те й робили, що лузали насіння, сиплячи рясно лущпиння на свої опуклі під вистроченими у вигляді „дзеркал” жилетками груди. Шії в цих дівок були в намистах та дукачах, а повні, рясні рукава сорочок повишивані великими квітами. Все це вони посправляли за довге дивування, ще до війни й революції, але тепер це вже було немодне, застаріле, як і самі вони.

Це були жертви війни, що винищила парубків їхнього віку. Про них можна було б тепер подумати, що це не дівки, а матері якщо не самих парубків, молодих і дрібних здебільшого на зріст, то хоч тих хлопчаків, що гасали поміж „публікою.”

А хлопчакі ті, здавалось, почували себе під час загальної веселости справжніми кіньми і гасали по под-

вір'ю так, що аж земля стугоніла. А як те, що готували всередині, було дуже цікаве, то малюнки ті — хоч коням, як відомо, потяг до мистецтва й невластивий — спиналися раз-у-раз до вікон, зазирали в „кіятр“.

По якомусь часі серед жваво-гомінкої „публіки“ з'явився дід Вертя, місцевий церковний сторож і презавзятий театрал. Цим разом до „кіятру“ він приходив з розумінням свої не абиякої в цій справі ваги. Це ж його клепачкою мав Доріш Криворучко стукати на сцені!

Був дід Вертя у своїй солдатській „кухвайці“, заложеної до масного полиску, так наче він був олійник, а не церковний сторож. На голові в нього була стара смушева шапка, низька, старомодна, схожа на громак*. і витерта, як накожень. Шапка була недбало, трохи набакир, насунута на дідові кошлаті біляво-руді брови.

Торкнувши абияк рукою тую свою шапку, він привітався до молодого громадянства:

— Доброго здоров'я, козаки й дівчата!

До нього загомоніли, зразу ж отовпили. Старий добув нехапливо з кишені кисета з самосадом і взяв помалу крутити цигарку. Усі на мить замовкли, чекаючи, що він, цей веселий, балакучий дід, скаже.

— То це й ти, Хівре, прийшла на кіятри дивитись? — зиркнув він раптом з-під шапки на одну з дівок, наслинюючи цигарку.

Молода дівка зніяковіла від того і мерщій сховалась, хихикнувши, за подруг.

— Чого ж ти ховаєшся? Усі люди до кіятрів ходять. Он я, як служив на дісвительній у Петенбурсі, в його імператорського величества гвардійонському полку, так бачив, як щонайпишніші пані та й пани до кіятрів ну тобі як плав пливли. Звісно, кіятри там, хвахт, більші за оцей, — він хитнув головою на школу. — Там такі озії, що куди тобі до них нашій новій Покрови пресвятої Богородиці церкві! Отак знизу стовпи, — показав руками, як ті стовпи стоять, — на стовпах люди, чоловіки, піддержують плечима й руками,

* Кругле, як гніздо, сідало з кізків та криги, що на ньому хлопці взимку „спускаються“.

немов несуть, ще один кіятер, такий завбільшки... ну, — він одну мить подумав, — як Степанцева Гаврилова клуня. А зверху на ній летить добрий троян крилатих коней...

— Коні з крилами?! — здивувався хтось із слухачів.

— Хвахт. Я й усередині був... на тезоіменство його імператорського величества Олександра Ослобонителя. Отамечки чудасія! У нас, як удають пришелепуватого Стецька чи там когось іншого Дужко чи Губенко, так видно, що це Дужко й Губенко... Ну, а там не знаєш, хоч би і знайомий удавав. Коли після кіятру нас пригостили (а ми тоді мали йти на турка, так з нами, як з болячкою, панькалися), ахтьори прийшли до нас показатись... Підійшли до нас, до мене й мого товариша Петра Покотила з Гупалівки, двос, ахтьор і ахтьорка, та й питають, чи до вподоби нам те, що ми бачили. „Оченно, кажем, спондравилось”. А ахтьор кивнув головою на ахтьорку (він під ручку її держав) та й каже: — „Оце та, що Хвилімону грала”... Глянув я на неї — а я тоді був молодий, на жінках розумівся...

— Та й тепер, — дав дідові хтось піддрочку з гурту.

— Та й тепер, — згодився старий. — Глянув я: непоказне таке, мале, на долоню доброму молодцеві посадити, і, крутнувши вуса, кажу: „А ви там, на сцені, кращі були”... Почервоніла вона, крутнулась, нічого більш не сказала і потягла за собою й ахтьора. Я так думаю, що вона розсердилась... А чого?

Він низгнув плечима.

— Ну, пропустіть, — сказав до слухачів: — піду подивитись, що там робиться...

Хтось сказав, що туди без квитка не пускають, але дід мов тих слів не почув: нахилився до найближчого парубка і, моргнувши однією бровою, сказав „по секрету”:

— Я ж їм позичив клепачку: розсерджусь — візьму, і спехтахлю не буде...

Через те, що вже помітно споночіло, вогник цигарки освітлював його хитрі, низько підстрижені вуса.

Жовтогарячий красень на ганку не посмів його не пропустити, але на дальших дверях стояв Степан Дужко і перегородив йому двері ногою.

Тоді дід мовчки (посміли зневажити його гідність!), повернувся, пройшов через двір до квартири Пилипа Никифоровича і став стукати в двері. А як на його стук ніхто не відгукнувся, знов повернувся до Дужка і став вимагати, щоб той покликав „Никифоровича”. Дужко довго опинався, не хотів цього робити, та потім таки пішов кликати.

Пилип Никифорович зразу ж таки вийшов. На виду йому була ділова заклопотаність, навіть якась турбота, бо щоки йому нервово пересмикувались.

Дід відкликав його трохи від цікавих слухачів і став щось гаряче нашіптувати. Через якусь там хвилину Пилип Никифорович, посміхнувшись, повів його до входу.

А старий гомонів уже так, щоб усі чули:

— Я ж можу клепачку назад узяти, — от і стукайте тоді себе кулаком по лобі...

Так дід таки поставив на своєму.

Наостанку поприходили й актори, в українські вбрання повбирані. Дівчата були в вишиваних сорочках і корсетках, у стьожках, але з накинутими на голови хустками, щоб те яскраве вбрання до часу приховати. Тільки на чолі в кожній з-під хустки мило визирав кольоровий обручик перев'язаної стрічки. Хлопці були в широких синіх штанях, червоними поясами по-підперезуваних, і в сивих смушевих шапках та соломи'яних брилях.

Коли котресь із акторів проходило крізь густо збиті вже біля входу гурти парубків та дівок, гомін шанобливо стишувався, і їх з пошаною пропускали. Для парубків це вже були не „паничі”, а люди, що готували їм мистецьку розвагу, мистецтво скоряло їх своєю силою. І з мови української тепер, видимо, не випадало сміятись, хоч тії актори, проходячи, навмисно голосно говорили „пропустіть, будь-ласка”, вживали „від”, а не „од”... І мова ця ставала тепер мистецтвом.

А всередині в школі кипіла робота. Найбільше бігав сам Пилип Никифорович, згинаючись у попереці своєю тонкою постаттю, вимахуючи довгими долонями, а ту довгість підкреслювали, як і завжди, короткі рукава застебнутої аж під підборіддя тужурки. Він хвилювався, червонів плямами, і тільки коли-не-коли проступала тепер йому на губах його тонка усмішка — як розмовляв з кимнебудь.

За лаштунками ходили готові — одягнені й загримовані — актори, танцюристи, хор, всі в українських убраннях. Для них самих це мало означати їх щире народоловність, їх єднання з простолюдом, дарма що той простолюд носив жовтогарячі крамні „косоворотки”, кашкети з лякованими козирками, а не сині штани та солом'яні брилі. У солом'яних брилях селянські парубки хіба на жнива йшли, а не до церкви чи театру, а для широких штанів зразки-прецеденти були тільки в далекому минулому.

Отже ці вбрання були швидше приміряною красою самої інтелігенції.

Василь Роговенко теж був у брилі й вишиваній сорочці. Цей одяг помітно його прикрасив, зробив з нього „любого хлопчика”, як про це шепнула йому на вухо, інтимно прихилившись, Оксана. Він стояв збоку і ревниво стежив за нею, рухливо-щебетливою дівчиною у квітах та стьожках, бо біля неї весь час крутилися хлопці з Калеником Губенком на чолі. З Каленика бо, на Василеву думку, був небезпечний суперник. Він був загримований під сивоусого батька й усяково хизувався тими вусами та смугами рудої фарби на обличчі, що означали зморшки. Адже він був певен, що жінки в усяких ролях його кохають!..

Каленик дуже своїм звичаєм сміявся, хоч оті смуги й заважали сміхові зринати на поверхню. Говорив він басом, а цей бас з'явився в нього недавно, з того, либонь, часу, як він усвідомив, що бас йому личить.

Оксана щебетала з Калеником і іншими хлопцями, та разом скидала поглядом і на Василя, мов би пере-

віряла, як той сприймає таке її до хлопців і хлопців до неї „залицання”. Раптом заспівала:

І хліб пекти, й по телята йти,
Коли б мені, Господи, Василя знайти.

Василь спалахнув, як пожежа, захвилювався.

Були за лаштунками й інші дівчата, але враження було таке, що тут панувала сама-одна Оксана.

За лаштунки заглянув Пилип Никифорович: щоб були тихо, бо вже починали впускати публіку. Оксана загомонила, жартуючи, півголосом.

Але вмовкнути таки довелося: за які десять хвилин мали підносити завісу.

..Коли нарешті підхопилася, як велетенське крило, завіса (техніка у Пилипа Никифоровича діяла бездоганно) актори (спочатку дочка й мати, потім батько) побачили в залі гуцу піднесених у великій напрузі голів та обличчів. А що пліч, за виїнятком перших рядів, не було видно, то й здавалося, що ті голови плавають у темряві.

Надійшов Василів вихід, і він, опинившись віч-на-віч з отими жадібно напруженими, витягнутими в його бік головами, сливе безтямно полинув на хвилях гри. Ці хвили (чи, може, його власне серце) робили такий шум, що він майже не чув свого власного голосу, не бачив своїх рухів. Руки, що ними він брав опудало і ніс до вікна, були не його руки.

Взагалі гра на сцені виразно двоїлась (хоч публіка, засліплена мистецтвом, як сонцем, цього й не помічала). Так, парубок у п'єсі ставив до вікна опудало, а парубок живий думав: „Коли б не збитись... коли б не збитись! Чого воно серце так?” Далі. Коли удаваний парубок стрибає в вікно, в хату, дівчина в п'єсі нічого не робить, а жива дівчина з іскрами ввічу, вхопила живого парубка, ніби допомагаючи йому влезти, за руки, і її руки були гарячі-гарячі. А як живий парубок опинився в хаті (за лаштунками), жвава дівчина, не випускаючи його рук, прихилилась ненароком (?) йому до виска, приторкнулась лескітними кучериками. Вона хотіла йому, либонь, щось сказати. Тільки ж саме в цю мить заля зайшлася бурхливим реготом, і вона, прислу-

хаючись до того реготу, нічого не сказала, тільки стояла, притулившись. Ще далі. Парубкові вдаваному треба було притьмом вистрибнути з хати, бо до хати поспішав сердитий-пресердитий, з батогом у руках батько, а парубок живий, зачарований солодким потиском дівочої руки, забув про це.

— Тиміш вистрибує в вікно, Тиміш вистрибує в вікно, — голосним шепотом гукав суфлер. — Тиміш вистрибує...

— Та якого ж бісячого батька він не вистрибує? — озвався серед загальної напруженої тиші в залі обурений дідів Вертин голос. — Ех ви, ахтьори!

Публіка зареготалась, і під цей регіт живий парубок таки стрибнув, але за спізнення одержав від матері за п'есою необов'язковий почастунок рогачем по плечах.

Новий вибух реготу, приємна заохота для акторів, розітнувся в залі.

Все це відбувалось біля хати — біля стіни з нашитим на ній справжнім околотом. Від хати йшла невеличка ліса, а за лісою всупереч натурі цвіли одночасно бузок і соняшник. Таж для глядачів це було мистецтво, а в мистецтві ж, як відомо, як і в казці, все можливе, — тим і бузок міг із соняшником квітінням порівнятись.

П'есу завершив сторож із клепачкою, на цілу голову вищій за намальовану хату: вимахнувши клепачкою, він так нею заклацав, що можна було подумати, що то скоростріл зататакав.

Чи треба казати про хвилі-буруни, про море оплесків, що були акторам нагородою за казку мистецтва?

А втім, виставою були однаково всі задоволені — і глядачі, й актори.

У другій частині мали бути співи та танці.

З яскраво освітленого кону за піснею пісня лунала, а зала слухала — голови в прозорій тепер півтемряві, нерухомо витягнувшись з пліч, ловили пишну рясноту звуків.

А вони ж, ці голови, нічогісінько не віддали про те, що українська (їхня!) пісня найперша, найкраща се-

ред слов'янських і друга, після італійської, в світі! Не знали — що багато можна б навести думок видатних учених на ствердження її слави! Ходаковський, князь Цертелєв, Максимович, Срезневський, Осип Бодянський, П. Куліш, Павло Чубинський і багато інших доклали рук, щоб узяти її від народу й понести народові. Навіть Микола Гоголь, що зрадив свій народ і що йому рідна мова відгонилась дьогтем, називав її, пісню українську, „запашною, доброзвучною, різноманітною, невмирущою народною історією”, „живою, яскравою, повною фарб, істини...”

Не знала цього й більшість тих, що стояли тепер, як пишній квітник кольорових убраннів, на яскраво освітленій сцені й співали. Знали це тільки такі, як Василь Роговенко, що їм освіта дала вже звичку мислити. Це такі, як він, загалом беручи, несли народну пісню народові.

Стоячи серед інших у хорі, Василь цим разом, всупереч щойно сказаному, не співав майже: він слухав Оксанине співання. Слухав чи, краще сказати, пив очима її вроду. Бачив, як її груди, сховані під тонкою сорочкою, ворушили, співаючи, перекинутими з лівого плеча стрічками. Ззаду, на ніжній шиї, де були прив'язані до намиста тії стрічки, золотіли від світла ясно-прозорі тонкі волосинки...

Але слухаючи тільки Оксану, Василь чинив несправедливість: найкраще співала не вона, а Настя Німцівна, молода дівчина з квітчастою хусткою на плечах. Та така вже доля закоханих: за голосом коханої вони не чувають інших голосів.

Василь клопітно-горячково думав про те, як би побалакати з Оксаною остаточно. Адже тепер усе було ясно!

... Наспівавшись досхочу, співочий гурт розсунувся, утворив квітяне півколо, і з того півкола зразу ж таки випала квітка у синіх штанах, у червоному поясі, у сивій шапці. Сині штани пішли понад краєм півкола, струщуючи пишною ряснотою своєю, протоптуючи стежку для себе, для того, що мало розпочатись. Руки якийсь час держались за пояс, а тоді як не вимахнуть!

— та й вихопили з гурту щонайкращу дівчину, — хитрі руки. Дівчина-горлиця спочатку прихилилась була до парубоцького плеча і так деякий час ішла з парубком у парі, в його солодких обіймах. Але потім згадала, мабуть, Василяніні слова, що парубка не слід підпускати зразу, зринула раптом, схитнувши красовито плечима, з парубоцьких обіймів і відскочила геть від нього.

Парубок аж не стямився з дива, а тоді, огнівившись, тупнув ногами, підскачів угору. Тільки ж умить зрозумів, що в такій справі гнівом не багато досягнеш (на милування немає ж силування!) і змінив гнів на ласку: кинувся навприсядки і взяв виробляти ногами й руками всякі чудасії, щоб горду дівчину причарувати. І дівчина не встояла, стала знову зближатись до парубка, плетучи свої чарівні дрібушки. А в очах їй уже світілось кохання.

Ще дужче вдарив щасливий парубок, млинком закрутився на одній нозі.

Обчарована дівчина сказала: „Я тебе кохаю без міри, без краю... Сховаймося, любий!” І обоє зникли із сцени.

Бачивши цеє диво, зайнявся горячою звагою ще один парубок: як не вискочить з гурту, як не вдарить об землю, завзятець, шапкою — і зразу ж пішов навприсядки, викликаючи дівчину. Не втерпіла ще одна з пишного квітника, вискочила й собі. Тільки ж і вона спершу спробувала подратувати хлопця (така вже парубоцька доля!) — пішла кружляти, як тая вутінка, оддала. Та не з плохих же був і парубок: підлетів угору, як орел, випростав руки й ноги, як крила. І дівчина скрилась...

За прикладом перших двох вихопився з гурту третій парубок... не парубок — вихор. І закрутився в повітрі, завихрив...

Прикра завіса усе сховала, все зникло, як зникає чарівний сон. Не один з парубків — з тих, що були в залі — ще сидів з роззявленим ротом, забувши про сусідку, що смикала його за рукав, щоб іти: в його уяві ще

стояли осяяні блискавками стьожок казкові дівчата, що зникли десь там, за завісою.

А жива дівчина далі смикала за рукав — дівка в „сачку” чи „рубашці” з потворно роздутими наростами рукавів на плечах. Вона вже встигла зрозуміти, що оті чарівні хлопці в широких штанях — то тільки казка, а жовтогаряча сорочка сусіди — жива дійсність. Тільки ж і сусіда в цій сорочці був їй до мислі...

Нарешті й жовтогорячий красень прочувавсь, — струснув із себе солодкі чари, озирнувся довкола. А що саме в цей час хтось погасив світло, — він заклав у рот два пальці і так свисонув, що шибки задзвеніли.

Публіка виходила з „кіятру”.

Гнат почекав, поки Василь змиє грим, а тоді обидва пішли додому. Але це ще не був для них кінець „спехтахлю”. Коли вони дійшли до Ільченкової балки, з-під греблі, що там була, як не вискочать раптом якісь чорні постаті з довгими лозинами! Ніч була темна, було важко-сонна північ, і те, що в постатей були довгі лозини, вони не побачили, а відчули, бо та зброя стала шмагати-оперізувати їм плечі, спину, руки. Так гостро оперізувати могли тільки лозини! Постаці виринали з темряви, як привиди, мовчки били і, пригнувшись, із страшним шелестом зникали в кущах, в Ільченкових берестках, що чорними, повними жахливих тасмниць купами зводилися вгору, в високе зоряне небо.

А в небі була тиша і спокій. Воно з однаковою байдужістю дивилося своїми незчисленими очима і на битих, і на тих, що били.

Бідолашні хлопці, заскочені отак несподівано, потетеріли з жаху: не знали — боронитися їм чи тікати.

Та от напасники зникли — побігли балкою в левади, зчинивши там, у гущавині дерев, такий луск, немов туди побігла ціла череда великої рогатої худоби. Василь відчував гострий біль у ліктях, що їх він необачно підставляв, захищаючи спину, а в Гната горіло затяте до крові праве вухо. Вихопившись з балки, вони пішли швидко-швидко, щоб скоріше дійти до Гнатового

двору, що був уже недалечко. Ішли, зщулюючи плечі, бо не було ніякої певности, що напасники не кинуться за ними навздогін. Дуже бо спокуслива для всякого річ — бити беззахисного. Можна було сподіватись, що й новий якийсь дикун вискочить десь із суточок, їм наперейми.

А будівлі як на те густими чорними тінями насувалися на вулицю, і не можна було розібрати, де повітка з „німецьким причілком”, а де хата, бож останнім часом і хати стали ставити зразу біля вулиці, а не в глибу двору, як то було раніш.

З огляду на все це обміркувати пригоду хлопці змогли тільки тоді, як опинились у Гнатовій хаті.

Їхній стук у вікно був, мабуть, трохи незвичайний, бо Гнатова мати, відчиняючи двері, найперше висловила здивування:

— Чого ви, хай Бог милує? Як шибки не вибили! Наче за вами що женеться...

Ні Василь, ні Гнат нічого на це не сказали, мовчки зайшли в хату і стали ждати, поки мати засвітить світло. Далі мати дала їм вечеряти — поставила глечик молока і два кухлі, а також цілу паляницю хліба поклала. Хлопці жадібно допалися до їжі. Але мати, подаючи вечерю, побачила в сина на вусі кров.

— Що це в тебе таке?! — скрикнула злякано.

— Це я за гілку зачепився, — відповів син.

— Лишенько тяжке: отак розпанахав! — бідкалася мати.

— Ну, як там, хлопці, кіятри? — поцікавився з полу Гнатів батько, прокинувшись. — Дід Вертя був?

— Був, — чемненько відгукнувся Василь, побачивши, що Гнат не думає відповідати, узявши те питання за глузи.

Василь залишився у Гната ночувати з тієї, зрозуміла річ, причини, що йти далі самому було ще страшніше. Обидва полягали на посланій долі постелі — рогозовій матці, засланій рядном. Лежати було незручно, мулько, і від того ще дужче боліли їхні побиті спина та лікті. Тим вони довгенько таки не могли поснути.

Десь надворі протягло заспівав півень: „треті півні”.

— Що, лікті дуже болять? — спитав потиху Василя Гнат, перевертаючись на другий бік.

— Болять. А як твоє вухо?

— Щемить, розумієш...

І далі Гнат висловив думку, що це, мабуть, сталося якесь непорозуміння: їх побили, думаючи, що б'ють когось іншого... у темряві ж не видно. Василь згодився з цією думкою. Але обом було страшенно соромно, що їх, „паничів”, отак дико побито. І вони згодні були хоч би й удвічі більший біль витримати (хоч про це й не говорили), аби тільки про цю пригоду ніхто не довідався.

Але це не втаїлось. Уранці до Гнатової матері (як уже Василь пішов додому) прийшла одна сусідка і переказала їй почуте від інших жінок про вночішню подію.

— Кажуть, що вашого Гната сю ніч побито, — загомоніла, глянувши з цікавістю на Гната, що саме снідав (бо встав пізно).

— Побито?! — обернулась мати від печі. — Чого ж ти, Гнате, не кажеш? Я питаю вчора: „Чого вухо розпанахане?” А він: „За гілку, каже, зачепився”...

Гнат згорів від сорому.

— За віщо ж тебе так? — взяла допитувати цікава молодиця. — Чи посварився з ким?..

— Я нічого не знаю! — грубо відмахнувся Гнат. — Мало чого розбишаки на людей серед ночі нападають...

І він, кинувши снідати, вийшов із хати.

А вдень до нього (як він пішов на леваду взяти коням паші) прибігла... Ганна. Вона, видимо, довго стежила за їхнім двором, щоб його побачити. Це вона вперше сама до нього приходила, і йому це показалося чомусь неприємним. Але те, що вона розказала, було пригломшлिवе. Виявилось, що їй сам Луканько про вночішню подію сказав. І хоч не сказав, що це він зробив, але загрозив, сказавши, що „йому (себто Гнатові)

ще й не те буде, як він не перестане до неї (себто до Ганни) ходити”.

— Стережись, Гнатику! — мовила ніжно закохана дівчина, дивлячись йому вірно в вічі.

Гнат відповів, що не злякається ніяких Луканьків, — щоб вона так йому й сказала. Але Ганна сказала, що вона з ним, „з тим Луканьком”, не хоче й говорити, хоч він і лізе раз-у-раз до неї.

Батько Гнатів хотів іти до старшини скаржитись, але Гнат заборонив йому це робити, боячися ще більшого розголосу та сорому. А на випадок нового нападу Гнат добув собі залізний обкоркований ціпок і відтепер весь час ходив із ним. Луканько ж після цього перестав заходити до Гната і взагалі уникав зустрічатися з ним.

IV

Спритний посередник. — Старий піп. — Двос закоханих і зайвий третій. — Мрії й дійсність вчительки Галини Сосипатрівни. — Щастя у вдовиній хаті. — Притча про бджоли.

Коли одного разу Василь з Гнатом зайшли на шкільне подвір'я, їх зустрів, з виразом найбільшої поважності на блідому крейдяному видочкові, Мишко. Хоч Мишка в товаристві не шанували, вважаючи його трохи чи не за дрібне курча, що плутається попід ногами, але сам він, бачилося, інакше розумів свою роллю. Про це найбільше свідчило те, що він намагався бути в курсі усіх „секретів” товариства. Частенько можна було бачити, як його видочок заклопотано прихилився до котрогось із найавторитетніших, і він щось значуще шепотів.

Спинивши тепер хлопців серед шкільного подвір'я, Мишко подав урочисто, зовсім як дорослий, обом товаришам руку, а потім того звернувся до Василя і сказав, що має до нього поважну справу. А в голосі йому був тон повної відповідальності за те, що робить. Знати було, що хлопчина ради цього „секрету” й вийшов назустріч Василеві.

Василь відійшов трохи від Гната, бо той і собі

пристояв, наставившись хоч одним вухом почути той „секрет”.

Але Мишко зажадав, щоб Гнат зовсім пішов геть. Це означало, що секрет не абиякий. І Гнат, незадоволено поморщившись, пішов у садок, що стояв уже в білорожевому (яблуні!) рясоцвітті під ніжноблакитним, як очі дитини, небом. З садка добувався вже гомін і сміх.

— Слухай сюди! — почав діловим притишеним голосом Мишко. — Справа така...

І він розповів про те, як підслухав розмову Оксани Штепенківни з його сестрою Асею. Для цього він заліз у великій хаті на піч і — дарма що там було душно, бо того дня пекли хліб — просидів там увесь час, поки дівчата розмовляли. І от тоді Оксана нібито сказала: „Моя симпатія — Василь Роговенко, я його люблю”...

Василь відчув, як знайомий гостро-жизкий вітерець заходив йому ходором у грудях, а серце затіпалося, як щось від його тіла й волі незалежне.

— „Люба... рідна Сана”...

Такого слова („Сана”) він ніде не чув, воно само зринуло йому в свідомості як вияв щонайбільшої ніжності, ніжності й щастя. Заразом Василь відчув і велику вдячність до Мишка. Ба більше: йому тепер показалося, що товариство зовсім даремно ставилося з неповагою до цього будь-що-будь доброго й розумного хлопця. Цієї нової про Мишка думки він не зрікся й після того, як той зажадав, щоб він подарував йому в нагороду за зроблену послугу свого складаного, з костяною колодочкою ножика. Бож яку вартість мав якийсь там дитячий ніжик проти тієї новини, що Мишко приніс! Обережно оглянувшись, Василь виїняв мовчки з кишені того ножика й віддав послужливому хлопцеві.

— „Тільки ти про це нікому не кажи, про те, що я тобі подарував ножика”, — хотів був сказати, зрозумівши, на якій тоненькій ниточці держалася тепер його тасмниця. Але не сказав, роздумав. А в голові було повно золотого туману, голова йшла обертом.

— Може, ти думаєш, що я брешу? — сказав Мишко, ховаючи ножика. — От хрест мене вбий — правда! І, промовивши це, Мишко перехристився.

— Я тобі вірю. — сказав Василь.

Після цього обидва пішли до гурту в садок.

У садку були ще самі хлопці — Гнат, Каленик Губенко, Самсон Ліпшиць, місцевий „поет і філософ” в окулярах Омелько Деркач і Степан Дужко. Всі були повдягані по-міському, „по-панському”, — в семінарські та гімназіяльні формені костюми, що відрізняли їх від сільської молоді, робили з них „олію на воді”. А втім, у більшості „формені” кольори — чорний семінарський і блакитний гімназіяльний — були замінені „захисним” кольором недавньої війни, а в декого, як от у Василя, штани були просто з доморобного материного полотна, хоч і пошиті обов’язково з „кльошем”. Тільки Самсон Ліпшиць, що його батько й під ці часи незгірше крамарював, додержував „фасону” своїм новеньким, блакитним із срібнобілими гудзиками костюмом та синім же, з білими кантами кашкетом. А що зайшов знову (після першого „туру” революції) такий час, коли краще мали себе ті, що їм батьки могли кращу одягу справити, то й на це Самсонове вбрання не один із товариства заздрив. Та й дівчата ж, як відомо, більше шанують тих, що мають добрий одяг... та ще й у всі часи, за всякого політичного ладу.

Дехто з хлопців сидів на садовій лавці, а Каленик Губенко притаковився на низькому пеньку, трохи не при самій землі зрізаному.

З усіх боків затуляв товариство густорозквітлий садок, а над головами їх попростягали яблуні свої білорожеві, як пухнаті крила, гілки, повні бджолиного гуду. Сонце ясними плямами лежало долі, на торішньому листі, що крізь нього ніжними шпичачками та згорнутими листочками вистромлювалась молода трава, ніжнозелені вінчики квасцю. Тіняві ґратки рухались по землі від найменшого коливання гілок.

Товариство слухало Степана Дужка, приземкуватого парубчака, що розповідав про свої вночішні „коморні” походеньки. Це були такі походеньки, що про них він міг розповідати тільки тоді, як у гурті не було дівчат. Інакше сказати, Дужко (та й Гнат, що робив це мовчки) ще змішувався з народом, дарма що „формаль-

но” належав уже до „олії”. Дужко вмів і тюкати незгірше від парубків.

Василь цим разом мало що чув з дурного Дужкового патякання. Ставши біля яблуні і взявшись обіруч за її крило-гілку, він думав про своє щастя. Голова його була занурена в рясноквітне, запашне, як мед, гілля: він так її, гарячу, прохолоджував.

— „Люба, рідна Сана”, — думав.

Йому кортіло смикнути Гната за рукав, щоб сказати: „Бач, на моє вийшло. А ти казав: сміється”...

Але тут йому довелося уважніше прислухатися до розмови: Каленик з властивою йому задавакуватістю говорив, що, як тільки він захоче, всяка дівчина його буде.

— І Оксана? — спитав іронічно Самсон (оці, власне, слова й стурбували Василя).

— Однаково, хто...

— „Овва!” — скрикнув подумки Василь, відчувачи під ліктем, притиснутим до грудей (рука ж була на гілці), тріумфальні стрибки свого серця.

Та тут вийшов уперед Мишко і, простягнувши до Каленика руку, промовив:

— Нумо в заклад... На що хочеш?

Гордий Каленик, дарма що сидів низько на своїм пеньку, подививсь на сміливого хлопця „згори вниз”, мов би мовив: „І куди воно, сміття, лізе!” Проте вголос не вимовив ані слова, тільки сплюнув собі під ноги.

Мишко подержав якусь там хвилину руку в повітрі, а потім знов відійшов на своє місце.

— Коли буде анархізм, — обізвався, поправляючи свої окуляри, поет-філософ Омелько Деркач, — тоді не можна буде казати „моя дівчина”, „моя жінка”. Анархізм — найдосконаліший суспільний лад: це безвлада...

Спинився, знов поправив окуляри, поплямкав губами (мав таку звичку), думаючи. Повів мову далі:

— Коли ти, Каленику, кажеш „моя”, цим ти виявляєш хижий нахил до влади, самі слова „влада” і „власність” одного походження. Влада царська, гетьманська, більшовицька чи якась інша — все це зло, і цього зла, цієї тваринної спадщини людство повинно позбутись якнайперше. Он і в Шевченка, у „Сні”, сказано:

„А я полечу далеко-далеко за синії хмари — немає там власти, немає там кари”...

— А особливо гетьманська влада — зло, — вставив Василь. — Це поміщицька влада... Гетьман — поміщик, царський генерал, він і говорити по-українському не вмів...

Усе це він проказав одним духом, а як скінчив, почервонів, згадавши свою причетність до таємної революційної організації.

Проте ніякої небезпеки в тому, що він говорив так гостро проти гетьмана, для нього не було, бо всі присутні були про гетьмана такої ж думки (хоч і єдності в їхніх поглядах теж не було: були серед них „есери”, „есдеки”, ліві й праві, анархісти тощо). А крім того, гетьманська влада була ще дуже нова і не встигла ще їм на розум дати тієї простої істини, що не завжди можна так вільно про владу говорити. А вони ж усі ввійшли в життя тоді, коли була воля слова, і не могли тепер навіть припускати, що можна жити, не висловлюючи того, що думаєш. Інакше сказати, вони про владу ще зовсім мало знали... були як діти в цьому розумінні, з усією своєю „філософією”.

— ... Ти, Омельку, помиляєшся, — додав Василь, щоб приховати своє почервоніння: — влада потрібна, тільки, щоб це була влада трудящих...

— Гир-гир! — сказав Дужко. Схопив за „барки” однією рукою Василя, а другою — Омелька і хотів їх лобами стукнути. — Ша!

Дужка такі „теоретичні”, „філософські” розмови найменше цікавили.

Але в цю мить на шкільному подвір’ї задзвеніли дівчачі голоси — веселий щєбіт, сміх, як кришталевий плюскіт джерельної води. Усе товариство, як на команду, урвало розмову, а кожен зокрема зробив якийсь рух, готуючись до зустрічі. Тільки ж усі робили це так, щоб збоку ніхто цього не постеріг чи не зрозумів: мовляв, „мало яких рухів людина, жива істота, не робить, може, мені треба чухнутись”... Самсон Ліпшиць зняв з голови свого нового кашкета і подивився зверху, видно, перевіряючи, чи не впало туди що негарне з яблуні,

бож уторі ввесь час вицвірінькували горобці. Дужко розстібнув комір сорочки, підкресливши тим свою зневагу до дівчат; кахикнув голосно, так, як це роблять парубки, викликаючи дівчину. Омелько Деркач (хоч і „філософ”) поправив окуляри. А Василь... він і далі стояв, узявшись обіруч за гілку, тихо її погойдуючи, бо... гадав, що це мальовнича, гарна поза. Та й стукання серця так легше було стримувати.

Гнат, попри всі намагання, теж не приміг зберегти непорушності, хоч і обмежився тільки тим, що осмикнув іззаду свою „офіцерську” сорочку, зробивши там щось на подобу гороб’ячого хвоста.

Тільки Каленик нічогосінько не змінив у своїм сидінні на пеньку: мовляв, „мене і так кохатимуть”.

Дівчата прилинули зграйкою щебетливих пташок, наповнивши сад гомоном і дзвенінням весняного дня. Почалося обов’язкове і цим разом ніяк не холодне ручкання: не в один потиск руки вкладувано тут гаряче почуття, беручи якнайповажніше цей порух душі чи серця. А надто як до нього додавано ще й вимовний погляд, погляд, що за мить м’г пообіцяти вічне щастя. Ручкалися, перехрищуючи дівочі та хлоп’ячі руки, а це, як відомо, означало недалеке одруження тих, що так робили.

Через те, що Василь стояв забіч, Оксана підійшла до нього наостанку, і він, не вдержавшись у своїй мальовничій позі, збентежився цим разом так, як ніколи. Хотів був щось сказати — і не зміг. Оксана теж не прибрала, що сказати, і зразу ж повернулася до гурту.

Розмову почав Дужко. Він голосно „по-парубоцькому” кахикнув і промовив:

— Дівчата-голуб’ята! Чи ви чули новину?

— Яку?

— Де?

— Коли?

— Що сталося?

— ... Михайло Шестипалько (це був придуркуватий чоловік у селі, що з нього всі робили сміх) жениться: бере Ганну Нетудихатівну...

— Хай ти скажишся, Степане, з своєю новиною! І скаже ж отаке...

Наталка Степанцівна гупнула його кулаком межі плечі. Він заойкав, а потім того став важко зідхати.

— Кохаю я вас усіх, дівчата, — сказав, — а тільки не знаю, котору брати...

— Мене, Степанчику...

— Мене...

— Ні, мене, мене...

Усі сміялися. А разом із сміхом увічу їм відсвічувались білокрітні хмари садка, ніжноблакитне небо, гра-ла весна і молодість, себто все те, що робить справді недоречними всякі „розумні” розмови. Тим то й ніхто хай не здивується, чуючи таку балачку, як у Дужка з дівчатами, чуючи пустощі та безтурботний сміх.

Перед вечером усе товариство звичайно розходилося додому: хто підполуднувати, хто передягтися, а хто й (ті, що з селян) у господарських справах — коням на ніч дати чи щось інше зробити. Але Василь із Гнатом звичайно пересиджували цей „порожній” час у „центрі”, бо їм додому було далеко. Іноді вони йшли на „велику греблю”, спирались на поруччя і дивились, як тече попід греблю вода (хоч це й не яка приємна розвага), а іноді — на цвинтар, що біля церкви, де весною розцвітали садки, зеленіла трава і було приємно. Бувало й так, що вони йшли до когось із другорядних знайомих, таких, що до них тільки тоді йдуть, як більш ні до кого йти.

Цим разом Василеві хотілося побути з щирим приятелем насамоті, щоб побалакати з ним про своє щастя, щоб сказати йому оте „а що, бач, таки на моє вийшло! а ти казав: смійся!” Тепер уже нічого було ховатися з цим перед найближчим товаришем, навпаки, тепер приємно було похвалитися своєю перемогою.

Таж Гнатові, як на зло, несподівано заманулось провідати Оксаниного батька о. Харитона замість щоб слухати Василеву „сповідь” про Оксану.

Отець Харитін був саме в своєму садку: із скілько-го подвір'я було видно його постать.

Переступивши перелаз, хлопці попростували до старого пан-отця.

Василь ішов тепер до цього доброго, розумного діда з почуттям якоїсь радісної рідности, щирої любови.

— А! — мовив привітно о. Харитін, придивляючись по-старечому молодим хлопцям до обличчів. — Здорові були, козаки! Тільки не подумайте, що я, назвавши вас козаками, рівняю до тих гетьманських козаків, що українську мову називають „собачою”. Зовсім ні. В українській мові це слово має ще й інше значення: молодець. Сідайте ж! Дякую, що не цураєтесь старого попа...

Хлопці посідали на товстий стовбур зрубаної ще з осени старої груші, на нагріту сонцем кору, що, розпарена, знімалася коржами, злазила.

Сам о. Харитін сидів на винесеному з хати стільці, з книжкою в руках. Він був дуже схожий на старечі портрети Лева Толстого: лисий, з довгою, білою бородою, у довгій, підперезаній „по-толстовському” сорочці. Окуляри, що тепер висіли низько на носі, не порушували цієї схожости, бо він їх тільки тоді надівав, як читав, на людей же дивився або з-під них, підіймаючи рукою, або поверх них.

Книжка в його руках — то були твори І. Нечуя-Левицького, що його він дуже любив читати, хоч за разом і „жорстоко” критикував.

Довкола по всьому городу стояли округло-кучеряві вишні, з рівними підбіленими стовбурами — як дисципліноване білоштанне військо на параді. Ближче їй далі поміж деревами блакитніли чепурні будиночки — вулики-рамчачки, царство й господарство, і гордощі сивобородого господаря. У повітрі, серед блакитно-золоті тиші похиленого на вечір дня стояло суцільне бджолине дзизчання, ніжна медова музика. На поблизьких гілках було видно, як поодинокі бджілки обережно торкалися своїми пухнатенькими золотими тільцями до квітів, торкалися, покиваючи задками. Від тих приторків подеколи з квітів відривалися пелюстки і легко, як на ниточці, спускалися додолу. І від тих пелюстків рябіла

по-господарському скопана земля — наче покроплена білою сметаною.

Десь у просторі дня — може, на рубленій, з широким піддашшям коморі, може, на хліві, може, на старій, замштілій рогозовій покрівлі хати — вицвірінкували (але вже притомлено, на вечір) горобці. В сусідньому дворі на високій клуні, зведеної горою проти заходу, стояла на одній нозі біло-чорна лелека і зрідка вицокувала якусь там свою мову.

Отже, солодка, тиха втома дня, бджолине гучання садка, лелека у синяві неба...

А Василь, повний свого щастя, думав:

— „Який приємний о. Харитін чоловік... хоч і піп...

„Хоч і піп”... Бож йому, учасникові революційної організації, хвалити попа ніяк не випадало. Аджеж піп для нього, та й для всіх його товаришів, — це був „чорний ворон”, носій ідей старого режиму. Але... чо-го не зробить кохання навіть з революціонером!

— А я оце которий уже раз, — мовив о Харитін, — перечитую старого Нечуя. Розумію добре, який це не-оковирний письменник, а проте люблю читати, сперечаючись із ним, читаю. От у нього о. Зиновій Литовцевський, побачивши брата-артиста з жінкою, як вони в'їжджають на возі до двору, каже: „Дві петербургські копиці сурганяться в браму”... А я кажу: „Копиці? Чому не прикладки?” „Щоб тобі та бодай тобі, Іване Семеновичу, — думаю, — з твоїм порівнянням”. Зателепуватий якийсь письменник, — посміхнувся старий собі в бороду. — Чи ви, козаки, читали його „Неоднаковими стежками”? Я цю повість оце ще раз переглянув...

І він показав їм книжку. Хлопці цього твору не читали. А Гнат, замірившись говорити „серйозно”, „по-філософському”, промовив:

— Нечуя не варто читати: зателепуватий письменник. У іншого народу його б зовсім не друкували...

Отець Харитін насторожився, притулив дорогу книжку до грудей, немов боявся, щоб її в нього не відібрали. Підняв рукою окуляри — подививсь на молодого „філософа”.

— Е, ні, козаче, так не кажіть. Як би він, Нечуй,

не писав, але, як і всі інші письменники тієї доби, заслужив на пошану. Треба тільки згадати, в яких умовах вони працювали! Ні одно письменство в світі не мало таких лютих умов, як наше! Шевченко писав, ховаючися з своїми писаннями, Свидницький так і не побачив своїх „Люборацьких” здійсненими. А Мирний? Він писав, знаючи, що його шукає поліція, а його „Повія”, найкращий твір нашого письменства того часу, так і залишилась недодрукованою... Їхня, цих письменників праця, — це справжній подвиг...

— Цю їхню працю, — вставив слово й Василь, злегка почервонівши (попа ж підтримував!), — можна б порівняти з роботою павука, що в „Роберті Брюсі” Лесі Українки...

І він проказав:

— Шість він раз від стіни відривався,
І шість раз він на стелю злізав,
Але в сьомий таки удержався
И до стіни свою нитку прип'яв.

— Так, так, — зрадів старий чоловік і з теплою вдячністю глянув на Василя. — Та й те треба сказати: не завжди він таким зателепуватим і здавався. Ми колись, молодь вісімдесятих років, нічого незграбного в його творах не помічали, а його Радюк був для нас зразком для наслідування.

Василеві о. Харитін дедалі дужче подобався, і він його слухав з цікавістю ввесь час, як вони розмовляли. Тільки ж разом з тим його серце було ще й в іншому місці — у хаті о. Харитона, де була його дочка. Серце! Воно тепер керувало його розумом, його волею — всім...

Аж ось вибігла з хати на широкий рундук, обвішаний безлисто-прозорим ще, як рибальська мережа, плющем, одна з дівчат, Оксаниних подруг, що, видимо, зібралась уже, щоб іти до школи. Вибігла й сховалась.

Василь, передчуваючи всією істотою, що скоро виїде й Оксана, захвилювався: батько... Оксана, щось треба буде сказати... хоч би так, для годиться, щоб не подумали, що дурний буде... зять..

Гнат теж помітив дівчину, що на мить появилась

була у прозорій мережі плюща, — і осмикнув „непомітно” свою „офіцерську” сорочку. Так, ніби між іншим: він же ради дівчат ніколи не чепурився...

Аж так: по якійсь там хвилині з хати випурхнув цілий дівчачий гурт. Веселі, повбирані, як квіти, а попереду Оксана, як молода поперед дружок. А як дорога до шкільного садка йшла через отців Харитонів садок, то дівчата й підійшли до трьох розмовників, а підійшовши, спинились. Ті, що ще не бачили о. Харитона, привітались.

— А ти ж, Мотре, чого не здоровкаєшся? — зачепив Гнат досить таки похмуро одну з тих дівчат, що їх він звичайно брав на глузи. — Отака невічлива діва-ся!

— Не твоє засипалось — не твоє й мелеться, — відказала дівчина. А губами зробила так, ніби вимовила: „Пхе, чи й не розумний!” І відвернулась від нього.

Василь, сидючи на колоді, дивився собі під ноги, слідкував за якоюсь там комашкою, що лізла по соломинці, і відчував, на превеликий сором, що й цим разом не здобудеться при Оксані на якесь слово. Або, як і скаже щось, почервоніє, як дурень. Краще вже мовчати... А серце... серце тіпалося, як несамовите...

— Ей, Іване Семеновичу! — гукнув раптом о. Харитін, що тим часом глянув був у розгорнуту книжку: — не туди, не так... Ось послухайте, добродійство, як він пише...

І, піднісши книжку вище до очей, став читати опис розмови гостей у поміщицькій вітальні:

— „Здавалося, ніби світлиця зразу стала млином на четверо коліс ще й з ступами...” Ви тільки спробуйте вимовити „ще й з ступами”! „І в тому млині застукотіли, задирчали й заклацали чотири шестірні; ще й раз-у-раз безперестанку гупали ступи”... А бодай тебе, горобахо Іване Семеновичу, гуска вбрикнула! — згукнув знов о. Харитін серед читання. — Слухайте далі. „Цей млин гув, рипів, гуркотів, неначе мірошник пустив воду на всі заставки. А серед того гуку та стуку ще ніби десь диркало двоє диркал, котрими полохають горобців у вишняках...”

Дівчата стояли, готові щохвилини, справді, як ті пташки, спурхнути. Тільки чекали, поки о. Харитін дочитає нецікаве для них місце.

Оксана зиркала разів скількись на Василя і один раз таки спіймала його закоханий погляд. І Василь побачив у її „зелених” очах і рясноцвіття садка, і шовкову блакить неба, і легкокрилість цієї незвичайної для нього весни... для них обох, як він уже це знав, незвичайної...

Коли о. Харитін дочитав, дівчата, обкрутнувшись, з веселим щebetом подалися до шкільного садка.

Хлопці теж, погомонівши ще трохи для годиться, наставились були йти слідком за дівчатами. Коли це раптом із шкільного городу загомонів дід Вертя, піднісши над головою свого „громачка”.

— Доброго здоров'я, гов! Спочиваєте в холодочку?

Він підійшов до паркану, що відгороджував шкільний город від попівського, поклав лікті на верхній обабі, а тоді, глянувши на небо, промовив:

— Ей, на дощ, мабуть, збирається: сонце застінно заходить, хвайт...

Хлопці обернули голови на захід, але за сусідською клунею нічого не побачили; над головами ж у них небо й далі було зовсім чисте...

А тим часом дідове обличчя напружилось сміхом: це бувало завжди з ним тоді, як дід щось пригадував.

— Еге, — загомонів знову дід, — це ми так угадуєм, як колись у Туреччині... Ми тоді „братушок” визволяли...

Тут він раптом прихилився, проліз крізь обаполи і, вже прийшовши до гурту, повів мову далі:

— Підійшли ми до одного хутора, а в хуторі засіли прокляті бусурмени. Двори в тому хуторі пообгороджувани глиняними загатами, ну тобі як кріпості. Саме перед тим увесь день був дощ, тільки перед вечером випогодилось. Земля там — глина, отож розкисла, ніяк не підеш. Спинились ми поблизу, щоб удосвіта другого дня напасти. От генерал од інхвантерії Скобелев підїхав на білому коні до нашої роти та й кличе старих солдатів: „Угадуйте, братця, чи буде вночі дощ!” А в нашій ро-

ті був один, Паньков на прізвище, добрий солдатюга, скрізь бував і погоду вмів угадувати. Так він виступив із шеренги, подивився на небо, як оце я, та й каже: „Буде, ваше високопревосходительство”... „Коли так, каже Скоболов, треба взяти хутір зараз, бо потім буде гірше”... А Паньков вернувся на своє місце і шепнув до товаришів: „Якби я був знав, що так вийде, сказав би, — не буде. На бісячого батька здався нам той хутір”... І що ж би ви думали? Доходимо до хутора, а там уже анікогісінько: турок, виходить, п'ятами накивав. Кинулись ми щонебудь на поживок добути. Чуємо, аж в одному дворі за стіною — стіна висока — вівці мекають. Кинулися до воріт — замкнені зсередини... Еге...

Так балакаючи, дід вийняв з бокової кишені своїй „кухвайки” кісета і взяв нехалливо крутити цигарку.

— Я до товаришів: „Підставляйте, братця, спини!” Один став, обіпершись руками в коліна, другий на нього, а я по цій драбині — на стіну... І стрибнув усередину, вроді як у кошару... Беру я одного валаха — а вівці були добрі — за ногу, розмахнувсь — і через стіну, другого.

Тут він спинився, щоб послинити папір і зліпити цигарку. Цим скористувався Гнат: підвівся з груші-колоди і, прислухавшись до дівчачих голосів у шкільному садку, промовив:

— Ну, нам треба йти...

— Ось почекайте лишень, — взяв оповідач парубка за рукав. — Ви ж послухайте, як було далі...

Від стримуваного сміху й передсмаку враження від того, „як було далі”, дідове обличчя тремтіло вже всіма рясними зморшками, що очкурами збиралися біля очей...

— ... Кинувся я до третього валаха, аж тут де не візьмись — турки... та до мене! Я тоді штихом сюди-туди, шеменув одного в пузо, а сам кричу до своїх: „Братця, рятуйте!” Солдати наші тоді плиг через стіну, плиг... І турків як вода змила... А то ще було... як підійшли ми до Адріанополю...

— Ну, ми підемо, — сказав рішуче Гнат, злякавшись, що їм доведеться ще одну „сторію” вислухати. — Бувайте...

І вони пішли не через город, хоч туди й було ближче, а вийшли на вулицю, щоб уже звідти, обійшовши кругом шкільну садибу, зайти до шкільного садка. Цим вони хотіли, либонь, показати, що пішли не тому, що їх тягне до дівчат, а що їм, може, додому було треба.

Нарешті зайшов вечір. Жовтогаряче сонце, випавши з тих хмар, що про них говорив дід Вертя, поколивалось деякий час на обрії, за далекими млинами, а тоді зісковзнуло кудись там за межу. У село, сховане в глибокій балці, побігли довгі тіні, одна з-поперед одної. У небі теж відбулися зміни: кучугури хмар — із тих, що понахвачувались були після обід, а потім ізсунулися на захід — спочатку зажеврили жаром, а потім стали гаснути, взялися попелом. Вежі, гори, патлаті лев'ячі голови почали валитись, танути.

На село спустилася тиша, а їй назустріч лунко й насолодно заскреготали у ставку жаби — наче численні млинові колеса застрибали по шестірнях.

— Со-лодко у куширях... со-лодко у куширях, — передражнявала цю музику дівтора, ідучи спати. — Кум... кум...

„Шкільне” товариство ввечорі звичайно не гуляло вкупі, а розбивалось на пари, і ті пари розходилися одна від одної якнайдалі. Цьому, видима річ, сприяли вечірні тіні, що через них дуже легко можна було „губитись” і „губити” інших. Отож і складалося частенько так, що котрась там пара випадково потрапляла до Куроччиних берестків (а втім, це було досить таки затишне місце, і заблукалим здебільшого не доводилось нарікати на помилку), друга — на „велику греблю”, третя — на цвинтар, порослий садками (отже, також досить приємне місце), четверта — під вітряк, що тут таки, в „центрі” біля церкви, стояв.

Не без того, звичайно, щоб якась пара, опинившись в одному з названих місць, не оглянулась здивовано, промовивши:

— Отак пак! То це ми вже аж ось де опинились! А де ж це наші?

А що ті „наші” були звичайно десь далеко і знайти їх сливе не можна було, то заблукалі вже й догулювали удвох до півночі або й до того часу, коли на сході запахне ранком.

Проте цим разом товариство довше, як звичайно, побуло вкупі. За причину цього був місяць-повняк, що майже завидна ще забілів був більмом у небі, а пізніше розкішно заяснів, скувавши у срібній нерухомості шкільне подвір'я, садок, недалеку церкву з осяйним хрестом у високості, трохи чи не на рівні місяця. Скрізь було видно, як удень, — тож як ти його „загубишся”, зникнеш непомітно?

І товариство держалося купи. Крім гомону й сміху, в садку цим разом бумкала ще й гітара: Оксана Штепенківна принесла. До того бумкання дівчата потиху пробували приспівувати. Співали на голос відомої пісні „Ніч яка, Господи” слова Омелька Деркача, що ними він замінив, як сам казав, „незграбні” слова Білиловського.

Вийду я з хати: оточений зорями
Місяць у небі горить.
Тіні в саду намітками прозорими
Хочуть те сяйво прикрити.
Тіні блукають живими істотами —
Тут були... глянь — уже там...
Люба! Облишмо всі денні турботи ми,
Юним віддаймось літам!
Місяцем, зорями світ зачарований,
Чари й у нашім саду.
Серце! Нам молодість раз подаровано...
Вийди, о вийди! Я жду...

Але це були зовсім тихі звуки, як рівняти їх до іншого співу — парубоцького, що лунав десь на „тім боці”, на Розтиківці.

У шкільному садку, під гітару, співали „Вийду я з хати”, а на Розтиківці — „Дзвенів дзвоник нащот поверки — Ланцов задумав у-убіжати”. Заразом звідти розтиналося далеке тюкання, і через те здавалося, що

дія відбувається не в українському селі ХХ віку, а в якихось диких, залитих місячним сяйвом просторах, коли трудно розібрати, людина то чи звірюка голос подає.

Тільки ж цього не можна було подумати про звуки, що мелодійно бриніли у шкільному садку. Це були казкові звуки у царстві місяця-чарівника. І отой зичливий чарівник з високого неба, здавалось, казав до тих, що були в садку:

— Набувайтеся вкупі, поки молоді, дивіться одно одному ввічі, а я посвічу...

І зачаровані в білому сяйві дерева-стояни до того ж їх захочували.

— То нічого, — казали німо дерева, — що на наш весноцвіт упала холодна роса: можна торкнутись рукою до руки, притулитись плечем до плеча — і так зігрітись...

Але всі в товаристві знали, що розхід неминучий, усі бажали того розходу. Василь трепетно думав про те, щоб тоді, як розхід почнеться, відокремитись з Оксаною, а не з іншою якоюсь дівчиною. На його щастя й Оксана, видимо, дбала про те ж саме. Вона весь час була біля нього, хапала, брала його, говорячи, ніби ненароком, то за руку, то за плече, опікала тими горячими дотиками. І сама тим вогнем займалась.

Василь не тямився від щастя; серце йому тріюмфальним дзвоном калатало у грудях...

Найперше відокремився Каленик з Наталкою Степанцівною. Щоправда, й вони не зразу відважились „загубитись”: ходили деякий час по залитому сяйвом подвір'ї — то ховаючись за шкільний будинок, то знов виходячи на видне. Але кінець-кінцем таки зникли. Василь полегшено зідхнув, коли це сталося, бо ж із Каленика був найнебезпечніший суперник. Далі зник Самсон із фельдшерівною. Тільки ж раптом Василь усвідомив наявність величезної для себе небезпеки: одному з хлопців не вистачало дівчини, і таким розпарком, як це вже було ясно, залишався Гнат. Ясно було й те, що Гнат, zostавшись без пари, буде весь час біля нього, — бо ж їм треба буде разом іти додому.

Василь відчув, як йому почало набігати серце на приятеля.

— „Хіба такий собі знайде дівчину?! Опудало!..”

А тим часом товариство потроху „розповзалось”. Правда, деякий час Мишко ще зв'язував усі заблукалі пари в одно ціле. Це для нього було щось таке, як гра у кузьмірки. Оце знайде ту чи ту пару десь під кущем та й гукає про це на всеньке подвір'я, подаючи тую знахідку до загального відома. Не можна, правда, сказати, щоб цим він їх дуже розважав, а декому то це й зовсім було не до вподоби. Так, наприклад, коли він знайшов Каленика з його дівчиною у тінях акації за шкільним будинком і спробував був про це на повний голос гукнути, Каленик налаяв його таким прикрим словом, що його не всякий зважиться вимовити при дівчині.

Найдовше Мишко був біля трьох зв'язаних дружиною молодят — біля Оксани, Василя та Гната. Та кінець-кінцем і їх покинув, пішовши спати.

І от тепер у друзів почалися справжні труднощі. Насамперед урвалася розмова. Оксана мала в руках гітару і потиху бринькала, щоб заповнити прикре мовчання.

— Нумо краще ходити, — сказала нарешті, підкресливши „краще ходити”. І, цеє сказавши, встала з лавки.

Вони стали ходити садовою стежкою — то ховаючись у тіні, то виринаючи в море місячного сяйва. Зачіпали росяні гілки, що іскрились тим сяйвом.

Тепер розмовою керував Гнат (між іншим, він тим пишався і, гудивши свою вроду, це відзначав як свій плюс). Він узяв говорити про свою принципову неповагу до жінок.

— Невже ви так таки нікого й не покохасте? — спитала Оксана.

— А навіщо мені те кохання?

— „Чи не пішов би ти під три чорти?” — уже сердився Василь.

— А Настя? Невже ви її не любите?

— Навіщо мені здалася її пика?

— „Чули ж уже... чули!” — кипів Василь.

А Гнат:

— Від жінок усе лихо на світі: Гелена Троянська — через неї війна, Мотря Кочубеївна, — ви знаєте, що через неї сталося; через жінку гетьман Петро Дорошенко покинув військо і втратив Україну, Пушкін теж через жінку загинув...

Раптом Оксана перебила Гнатову мову і сказала:

— Хоч ви й не любите жінок, а я хочу, щоб ви зробили мені послугу. Віднесіть, будь ласка, гітару до нас у садок, покладіть в альтанці, я потім візьму...

І передала йому в руки тую гітару.

Гнат узяв гітару, але йти не поспішав.

— А ви тут будете?

— Ми тут ходитимем, — сказала Оксана. А як він пішов, гукнула навздогін:

— Або, може, поза школою підемо...

Та скоро тільки Гнат зник між деревами, як вона схопила Василя за руку і прошепотіла, як змовниця:

— Сховаймося... Скажемо, що випадково розминулися...

І потягла його у протилежний від школи бік — у глиб садка, де соловей бив у скляні дзвони, бив у дзвони. А як уже добре сховалися, запитала Василя гарячим шепотом:

— За віщо ви подарували Мишкові ножика? Признавайтесь!

І пригорнулася до хлопця близько, не ждучи відповіді. Василь цілував її гарячу, рідну, дорогу...

Крізь верхівття яблуні просвічувався споконвічний підглядач та підслухувач — місяць і зичив їм усього доброго.

А через малий час щаслива пара почула неголосний Гнатів поклик:

— Василю! Оксано! Де ви?

— Мовчімо! — прошепотіла Оксана, тулячися всім тілом до парубка. — Любий мій! Я тебе давно кохаю...

— Де ви?

Не почувши відгуку, Гнат пішов за школу, а Василь з Оксаною кинулися швиденько до тієї альтанки, що до неї він тількищо відніс гітару.

Співучий соловейко раптом умовк, вражений жорстоким людським віроломством.

Уже було пізно, а Галина Сосипатрівна не спала. Мучилась, самотня, не знала, де себе діти. Дві довгі стіни, як дві холодні долоні, стискали її вузьку кімнатку, вікно з одного боку і двері з другого, стискали холодом її серце.

Підвелася нещасна жінка рвучко з ліжка, прочинила розпачливим рухом вікно...

Надворі ж була ніч, як дзвінка перлина! А село з усіх боків гучало співами — і з Розтиківки, і з Коробчини! А над самим вікном звисала свіжорозквітла гілка білої яблуні, рососою покроплена...

Ох, та яблуня! Якою зливою мрій та спогадів, разом із п'янкими пахощами, війнула вона на бідну самотню вчительку! Незабутньою молодістю війнула, тими часами, коли вона, весела й безтурботна спархіялка, не знала, що таке журба. Блискучі офіцери росм крутилися навколо неї, несли її на хвилях балів у невідомому далечінь щастя. А вона вихором вертілася, сяючи пишном-золотою косяю, в танцях — вальсах, падеспані, падекатрі, — реготалась безжурно — і весь світ лягав їй покірно під ноги. А бліді гімназисти не сміли навіть зблизитися до неї, здаля, закохані, зідхали. Тільки один спробував був діяти рішучіше: надіслав їй листівку з намальованим на ній сумним гімназистом і з написом: „Чи прийдеш ти, о діво вроди, над урною пролить сльозу?“ А як вона відповіла на це сміхом та глузуванням, він, щоб доказати свою рішучість, застрелився.

Але потім почалася війна. Блискучих її поклонників-офіцерів як вітром здмухнуло. І її облягла жахлива тиша. Тиша й нудьга. Ця тиша стала ще більша, коли вона пішла вчителювати на село. Світ зробився для неї порожній, безнадійно-сумний. Непомітно з'явилося нове покоління інтелігенції, а вона лишилася збоку, в тіні. Так, життя йшло вперед і обминало її. Так, вона була цілком самотня на всьому великому світі...

І Галина Сосипатрівна, схилившись на лутку, заплакала.

Надворі яскріла перлина-ніч, село перегукувалось співами — Розтиківка з Коробчиною, Коробчина з Розтиківкою, запаморочливо пахла біла, покроплена росою яблуня, а самотня, зовсім нещасна вчителька плакала, забута й занедбана у своїй кімнатці, як в'язень у в'язниці.

Раптом вона прислухалась: за стіною, в сусідній кімнаті, закашляло. То кашляв Пилип Никифорович. Така ж самотня у світі істота, як і вона. Мабуть, і його сон не брав, мабуть і до його непривітної кімнати засягали могутні чари ночі.

І Галина Сосипатрівна знов подумала (як думала про це вже не раз), що Пилип Никифорович — це тепер її єдина й остання надія. Їй здавалось, що й божі, і людські закони, і закони природи були за те, щоб дві такі фізично близькі (жили ж в одну обстінь) і такі самотні істоти поєднались, поклали край своїй болючій самотності. Їй стало навіть жаль Пилипа Никифоровича... А що він удавав із себе жононенависника, так це походило, мабуть, від його соромливості. Червоніс ж він своїми плямами, коли з нею говорить! Як от хоч би й останнього разу, коли давав їй ролю у п'єсі „На перші гулі”. Є ж, кажуть, такі чоловіки, особливо серед старих парубків, що їх жінкам доводиться трохи чи не силоміць брати. Чому б, кінець-кінцем, і їй так не зробити з Пилипом Никифоровичем? Піти б хоч би й зараз, розворушити його, розбуркати... Спокусити, нарешті!

І вона, повна надій і рішучости, підвелася від вікна. Хапнула з столу дзеркальце, припудрувала нашвидку, при світлі місяця припухлий від плачу ніс, ряботиння. Спробувала посміхнутись, щоб зігнати з обличчя смуток. А тоді накинула на голову свій легкий, як зідхання, шарф, і вийшла на веранду.

У куті шкільного будинка, збудованого, як казав дід Вертя, „глаголем”, стояла густа тінь, але далі було так ясно, що, справді, „хоч голки збирай”. А садок був білісінський від цвіту й місяця! У ньому вже було тихо (знала: товариство розійшлось, попарувавшись), але

Галині Сосипатрівні здавалось, що там іще звучить разом із бумканням гітари:

Місяцем-зорями світ зачарований,
Чари й у нашім саду.
Люба! Нам молодість раз подаровано...
Вийди, о вийди! Я жду...

Але насправді в саду було тихо. Зате ще дужче лунали парубоцькі співи на Розтиківці, на Коробчині, на Низу, в Горі: в її кімнаті вони були ніби стиснуті вузькими стінами, а тепер того стиску не було. Парубки, здавалось, розривались у співочому завзятті. Перегукувались — тюкали.

Чарівна ніч! Незрівнянна ніч!..

Але Галина Сосипатрівна трохи здригнулась від нічного похолоду. І ота її рішучість іти до Пилипа Никифоровича трохи спала. Їй ніби не захотілось. Проте вона таки підійшла до його дверей і обережно постукала. Далі вдруге, рішучіше. Мовляв, „хай... що не буде”...

За дверима зашаруділа хода, і глухий Пилипів Никифоровичів голос запитав:

— Хто там?

— Це я, Пилипе Никифоровичу. Відчиніть...

Пилип Никифорович відчинив.

— Що сталося? — запитав він із темних сінець суворим голосом.

Від цього його тону, як від холодної води, Галині Сосипатрівні раптом зробилося холодно. Вона страшно збентежилась, не знала, що сказати.

— Нічого, Пилипе Никифоровичу, — забелькотіла. — Це я так. Самій, знаєте, сумно. А ніч же така чудова...

Пилип Никифорович вибухнув обуренням:

— Що ви турбуєте людей серед ночі такими дурницями?! Не пожежа ж! Не грабують!.. „Ніч чудова...” Ну, й станьте собі отам проти місяця та й желіпайте, як оті дикуни...

По цій мові Пилип Никифорович хряпнув сердито дверима і клацнув зсередини заціпкою.

Відній Галині Сосипатрівні почорніло ввічу, і вона мусила вхопитись рукою за холодний мур, щоб не

впасти. А потім помалу пішла до своєї кімнати. Чари ночі остаточно зникли для неї.

Василь прийшов додому аж перед світом. Не прийшов, а прилетів. Його принесли крила казкової легкості, принесли — він і не зчувся, як. Опинившись вже у своєму дворі, він здивовано оглянувся: не міг ніяк згадати, як він проскочив Ільченкову балку, як пройшов чималу таки відстань.

Мати, що її він розбудив, постукавши в вікно, почала бурчати, що він так допізна „тиняється”. Але Василеві до її бурчання цим разом було байдужісінько. Адже він міг щохвилини вгамувати її, сказавши про те, що в неї буде тепер невістка-попівна. А яка мати-селянка лаяла б за таке „тиняння”. Йому самому дуже кортіло сказати про це, але він покищо не казав.

Взяв роздягатися при місячному світлі, що стояло в хаті, як біле, налите по самі вікна течиво; видно було стіл, піч (опічок), край комина. Запитав з великою легкістю в голосі, силкуючись спуститись з крилатих високостей на землю:

— Мамо, що я буду їсти?

Мати, не помічаючи тієї легкості в синовому голосі і бурчали далі, поставила на стіл, у місячний парус, що там лежав, вечерю.

Василь далі роздягався і, спитавши про вечерю, якось у ту ж мить забув про це, знов пірнув головою в своє щастя. А потім знову спитався:

— Мамо, що мені їсти?

Мати, що вже наставилась була на піч лізти, здивовано спинилась, вражена такою поведінкою свого сина.

— Чи на тебе, парубче, не тю?!

Василь згадав, що питає вже вдруге, і посміхнувся сам до себе. Сів до столу. Але їжа не цікавила його. Поклав ложку біля миски й промовив:

— Не журіться, мамо, ось оженюся...

І розповів про своє щастя, про крила, що вирости за плечима.

— Тільки ви, дивіться, нікому про це! — наказав строго. — А то ви зразу своїм кумасям рознесете...

— Та хай Бог милує! Хіба я ворог своїй дитині? — відгукнулась зрадувана мати.

Вона знову була долі, стояла проти вікна, дивлячись уже на сина, як на Бога. Місячне світло осявало дрібні зморшки її доброго обличчя, вузькі плечі, прикриті блаженською, ще, либонь, дівоцькою переперанкою.

— Хіба я ворог своїй дитині! — сказала вдруге. — Ти ж у мене один... Як же її хоч звать?

— Оксана.

— Оксана, — проказала з ніжністю мати. — Яка ж вона?

— О! З усіх дівчат найкраща! — мовив щиро-захватно Василь. — Я вам покажу в церкві...

Так однієї весняної ночі завітала радість до вбогої удовиної хати.

Одного разу, як Василь з Гнатом зайшли були до о. Харитона, він розповів їм про життя бджолоїної громади.

— Хто знає бджолу, — так він почав, — той не зможе її не любити. Я люблю бджоли за велику доцільність їхньої роботи. Кажу „доцільність”, а не „розумність”, бо про розум тут не можна говорити... Хоч про бджоли й кажуть: „мале, та розумне.” Проте не завадило б і людям так доцільно працювати. Адже в них, у бджіл, такий дивовижний поділ праці!

Він посміхнувся в свою білу бороду.

— Хоч тут і є для мене, як для попа, небезпека: при порівнянні людей з бджолоїною громадою я можу потрапити в категорію трутнів-дармоїдів... Еге, — казав далі. — Поділ праці у бджіл — це те, що дає життя і всій громаді, і кожній бджілці зокрема... Саме так: і кожній бджілці зокрема. Бо одна бджола без рою (я маю на увазі свійську бджолу) не може жити, загине неминуче. Курку можна й одну вигодувати, а бджолу — ні... Еге, бджола — не курка... Оце, — він показав рукою на золоті блискавочки, що шугали в по-

вітрі, подеколи побіля самих їхніх обличчів, — робітні бджоли. Але мало сказати, що в бджолиній громаді є робітні бджоли і є трутні-дармоїди, як звичайно кажуть. Тут люди на свій аршин міряють. Насправді поділ праці у них багато складніший. За цим поділом кожна бджола — крім матки та трутнів — пророблює за своє життя всі види потрібної для громади роботи. Перша робота кожної бджоли — молодій, сирій ще, у жовтому пушку бджілці — чищення комірок для меду й пилку. Друга робота — а це буває не раніш шести днів — годування дівки. Годують соком, як молоком. Далі, на певному ступні життя кожна бджола стає воюком, охоронцем вулика, коле без жалю злодюг-ос. Це чудовий, як бачите, приклад — як треба охороняти батьківщину. Наостанку, збирання меду й пилку. Мед знов таки збирають одні, а пилки — другі... Трутні теж мають свою важливу для існування бджолиного роду роботу: разом з маткою продовжують цей рід. Отже й вони не зовсім дармоїди... Це не те, що людські трутні...

Він примовк, щоб перепочити, бо довга мова його притомила. Зняв бриля, щоб витерти на чолі піт.

Цим скористувався Гнат, що більше сам любив говорити, ніж інших слухати.

— Дозвольте, о. Харитоне, — сказав він, — зробити з вашої притчі висновок. Це можна зробити за аналогічним умовиводом... (Вони вчили це в семінарії, і йому хотілось похизуватись мудрощами). Двоє явищ — бджолина й людська громада, мають деякі спільні риси, зокрема наявність поділу праці, доцільність бджолиного ладу доведена, — отже й людський громадський лад доцільний... І людські трутні хай живуть!..

— Так людський же поділ праці не такий! — не втерпів Василь. Йому, з одного боку, було сором за таку „логіку” товариша, а з другого — не хотів, щоб о. Харитонові приписували такі реакційні думки... Не легко, мабуть, бути революціонером і поповим зятем разом!

— Людський поділ праці не такий, — мовив о. Харитін. — Не так, козаче. Якби ці два явища були анало-

гічні, тоді б у людей був такий поділ суспільної праці: молодь знала б фізичну працю і військову справу, жінки (як матка в рої) — продовження роду, а старі... старі б видавали закони. У людей тепер такого вікового поділу праці немає, було щось приблизно таке за патріярхату...

Він знову примовк.

— До старого не може бути повороту, — сказав Гнат.

— Не треба думати, що все, що було в минулому, було погане. Я зокрема, — він посміхнувся, — хотів би мати законодавчу владу на тій підставі, що я старий: старі люди — носії життєвого досвіду. Тільки ж ви, молоді, цієї влади не дасте. Ви себе вважаєте розумнішими. У ваших головах тепер Маркс, Бакунін... і інші ідеї, що їх вигадала молода інтелігенція...

Гнат якнайрішучіше заперечив цю останню думку, сказавши, що ідею соціалізму створив пролетаріят, бідні люди...

На це о. Харитін дав довідки з життєписів Маркса, Енгельса, Герцена, Крапоткіна („князь із роду Рюриковичів, що мав на російський престол більше права, ніж Микола Романов) і ще раз підтвердив свою думку.

— Вигадують ідеї ті люди, що мислять, а поширюють... державний апарат, поліція й інші матеріальні сили. Адже навіть ідея (й ідеї) християнства, ідея християнського Бога, що його слугою довелось мені бути, утвердилась тільки тоді, коли її взяли під свою опіку держава, спочатку Римська, а потім інші. На заході, як відомо, багато посприяла цій справі свята інквізиція. Тільки після цього всім стало ясно, що Бог один у трьох іпостасях... Візьмімо другий приклад! Чи велику мала силу в дореволюційній Росії ідея соціалізму, та ідея, що тепер на півночі, під зверхністю держави, має сливе релігійну силу?

Василеві став на пам'яті ганебний для нього факт. Коли він уперше — а він же був тоді вже в учительській семінарії — прочитав наліплений на тумбі маніфест про зречення царя, то так був перелякався, що трохи не заплакав.

— Отака то справа, мої козаки, — закінчив о. Харитін. — На прикладі бджолоїної громади можна вчитись, але й історію людства треба знати...

V

Ранок ділової людини. — Хитрі заходи палкої молодіці. — Небезпека! — В лісовій гущавині. — Як звірі голос подають. — Початок повстанської діяльності.

Не встиг ще літній рожевий ранок до кімнати як слід увійти, а вже Пилип Никифорович Стовбур прокинувся. Схопився мерщій з постелі і, пройшовши широкими ступнями босих ніг по гладенькому, холоднуватому помості до вікна, прочинив кватирку. Гола його рука, що нею він тую кватирку відчиняв, відчула бадьорливу ранкову прохолоду, немов би він її в холодну воду устромив. Прохолода полилася на його розхристані груди, зайшла під сорочку.

Так робив (себто уставав рано) Пилип Никифорович щодня, вважаючи довге вилежування в постелі, особливо влітку, за шкідливе для здоров'я людини. Особливо небезпечне воно було для того, хто боровся з похотінням, бо звичайно крізь солодко-теплі ранкові дрімоти найлегше уступає в голову та верзеться оте всяке казна-що.

Далі Пилип Никифорович обтер себе до пояса намоченим у холодній воді рушником і заходився робити руханку. Проробив нехапливо усі потрібні за його системою рухи, а саме: 1) підкинув шість раз угору й опустив униз руки; 2) повернув голову праворуч, ліворуч, вперед і назад; 3) поклавши руки на кульші, шість раз спинався навдибки і присідав; 4) ліг ницьма, спустившись на руках і торкнувшись голими грудьми до холодного помосту, і наостанку 5) став на руки й голову, а тулуб і ноги підніс угору, вимахнувши там ногами туди й сюди скількись раз.

Остання вправа була корисна, як відомо, тим, що сприяла припливові крові в голову, посилювала цим живлення мізку і збільшувала таким робом його працездатність. Отож хай ніхто не здивується, довідавшись

про ці будь-що-будь не зовсім пристойні для його віку „вихиляси”: тут мета виправдувала засіб.

А саме так, неправильно, зрозуміла була, підглядавши його в такій позі, сторожика Гапка. (Вона скористувалась для цього — і потім щиро призналася — дверною ключовиною). Щира будши, Гапка при нагоді висловила йому своє занепокоєння з приводу його розумового здоров'я.

— Чи на вас, хай Бог милує, не знаходить? — мовила. — Дивлюсь — а ви на голові ходите... На Розтиківці був один, не при своєму умі, — так на вигоні колесом ходив... Оце, бувало, як розженеться згорі...

Таке Гапчине ставлення до його тіловправ можна, зрозуміла річ, пояснити тим, що вона не розумілася на анатомо-фізіологічних тонкощах, а серед відомих їй, молодиці при здоров'ю, інтимних вчинків дорослої людини таких рухів не було.

Цих заходів — раннього вставання, обтирання мокрим рушником, тіловправ — було, на думку Пилипа Никифоровича, цілком досить для того, щоб запобігти такій ганебній поразці, якої зазнав, наприклад, о. Сергій, один з персонажів повісти Лева Толстого „Отець Сергій”. Ба більше: він уже й тепер міг з гордістю хвалитися декому (між іншим, і Василеві) тим, що вже, мовляв, три роки не знав жінки в тваринному розумінні цього слова.

І це тоді, як самі жінки виразно зачіпали його з такою метою... як от хоч би й Гапка, молода, вродлива вдова. Та й учителька Галина Сосипатрівна, із своїм ряботинням, трохи чи не того від нього сподівалася.

Коли після всього цього (після того, як ще вмився, одягнувся) Пилип Никифорович подивився в дзеркало, він був цілком задоволений своїм виглядом. Правда, під очима в нього були синці, як у тих міських жінок, що підводять очі олівцями, і все обличчя було трохи брезкле. Але це можна було пояснити надмірною працею — довго читав вечорами, було багато клопоту з готуванням чергової вистави тощо.

Був він взагалі худий, але худість, як відомо, не є

нездоров'я, у всякому разі це краще, ніж тістувато-брезклі обличчя, що їх частенько мають нехуді люди.

Зробивши таку ранкову насагу, Пилип Никифорович вийшов з розхристаною на грудях сорочкою у море розкішної свіжости погожого ранку. Він мав тепер ще фізично попрацювати — власноручно полити квіти, що їх щоліта викохував біля веранди.

На веранді його стріла Гапка: йшла до нього прибирати. Була в підтиканий вище колін спідниці, і це оголяло її рожеві й дебели, як два добрі стовпці, ноги. Взгалі вона мала дуже чепурний, як на прибиральницю, вигляд: була в білій з вишиваними рукавами „дівоцькій” сорочці, що красовито обпинала її повні груди (груди розтягали й вигладжували зібрані біля коміра, як промені, збори); на голові мала яскраво жовтогарячу, зсунуту сливе аж на потилицю хустку, з-під тієї хустки визирала руса коса. А очі в неї були просто такі красиві, з гарними бровами...

Від молодиці так і війнуло теплом здорового жіночого тіла, коли вона, наче ненароком, стала дуже близько біля Пилипа Никифоровича. Голосно, весело, блиснувши здоровими білими зубами, загомоніла (передній зуб — це спостеріг Пилип Никифорович — мав малу щербинку від лузання насіння).

Груди її зарухались під чистою тканиною сорочки...

— А я боялася йти: думала — спите ще...

— Ну, йди, йди! — мовив якомога суворіше Пилип Никифорович. — Спав би я... (не доказав, а подумав) коли такий ранок...

Він узяв поливальницю і став сіяти рясну росу на табунці білих, білорожевих та синюватих айстер, що пишно обсіли цегляну стежку від веранди.

Шкільне подвір'я тепер, улітку, являло собою суцільне зелене море. Скрізь понаростало багато квітів, кущів віниччя, калачиків, лободи, побіля стежок — густа тканина споришу, соковиті гриви пирію... Ранковий холодок, що простягся від шкільного будинка майже на пів подвір'я, робив те зілля ще соковитішим, — ціла приємна сага холодку.

Та це було не довго. Ранок мінився — із рожевого ставав золотим. І на деревах, передусім на їх вершках, незабаром заграло соняшне яскріння, зганяючи з листя росяну барву. Найяскравіше заграв день на високій осиці, що стояла між поповим та шкільним садками: її листя заворушилось, заблищало білими боками, як дукачі.

Галка жваво бігала з хати та в хату: витрушувала одяг та постіль, носила воду, беручи її з скавучливого (коліща!) колодязя, що був серед двору. Але це робила так, щоб пробігати саме тією стежкою, де стояв Пилип Никифорович, і йому доводилось відхилитися, щоб її пропускати.

— Чи тобі іншої стежки немає, що сюди бігаш? — нагримав Пилип Никифорович.

— А я навпростець, щоб швидше...

Ранок був холоднуватий — багато було роси і свіжости, і Пилип Никифорович, хоч як любив ранковий похолод (не так, може, любив, як хотів любити, бо це входило в його „систему здоров'я”), мусів іти до хати, щоб накинути на себе яку одежину (бо й нежиті теж боявся).

В кімнаті було вже повно соняшного сяйва та тепла: вікно ж було на схід. Сяйво це аркушами сухозлотиці лежало на столі, де вдень від нього при очах людини линяла розіслана газета (і вона вже була руда), грало „зайчиками” на протилежній стіні, на перетрушеному й чистенькому вже ліжку.

Галка дотирала поміст, розгойдуючи нахиленою тілистою спиною. Коли ввійшов Пилип Никифорович, вона випросталась, держачи простягнуті на віддаль від себе руки з мокрою ганчіркою. Від нахилання лице їй розчервонілося, аж крапельки поту виступили на широкому лобі, волосся над тим лобом заборсалось, а очі грали невідбивним повабом.

— Ага, змерзли! — згукнула, засміявшись.

Пилип Никифорович хотів був і цим разом сказати щось суворе, навіть подумав:

— „Треба буде кликати для цієї роботи когось іншого, може, бабу Хіврю”..

Проте вголос не приміг уже здобутись на якесь прикре слово: хатнє тепло розслаблювало вже його, як гарячий купіль. Ба більше: в роті йому з доброго дива покотилася слина, а в ноги вдарило якесь незрозуміле тремтіння, наче він чогось дуже злякався.

— Ах ти ж моргуха! — вихопилось несамохить йому з уст, а рука... рука, як чужа, без його волі, торкнулася до паленого Гапчиного плеча.

Гапка випустила ганчірку з рук — і, зрозумівши свою перемогу, прилипла, жагуча, як пекло, своїм гарячим тілом до його тіла. І сердешний чоловік із жахом зрозумів, що він гине, гине з усіма своїми запобіжними заходами, з отим раннім уставанням, з ранковою руханкою гине...

— Яка ти гаряча! — сказав хтось його язиком і хтось (не він) пригорнув його руками чудову, як рай, молодицю. — Яка ти...

Але цих останніх слів його язик не доказав, бо... сталося жажливе: у вікно, крізь розсунену завісочку він побачив цілу купу синіх австрійських солдатів, що йшли до школи, швидко розходячись у розстріллю.

— „Обступили школу!” — отерп переляканий чоловік і кинувся, мов ужалений, від молодиці.

— Ой ви ж! — вимовила та з мукою і схилилася зі в'ялим тілом на холодну стіну. — Хіба ж так можна?!

Вихопившись надвір, Пилип Никифорович побачив, що скількись солдатів на чолі з офіцером увіходили вже в хвіртку. Кинувся в садок. У садку забіг за повітку, криту соломою (льох), на мить спинився, думаючи, як бути. Але довго думати не можна було, і він, не думаючи, підкинув своє тіло до солом'яної стріхи, поклав ноги під парки на одну крокву, а голову — на другу. Лігши так, одубів, як дубіс гусениця, удаючи в хвилину небезпеки гілочку. Пилипові Никифоровичу довелося удавати з себе не гілку, а щось подібне — трямок. Річ зрозуміла, що тільки його тіло, натреноване систематичними вправами, було здатне на таку „позу”.

Німці (австрійці), що бачили, як він побіг у садок, не забарились полізти на горище повітки, і нещасний

чоловік чув, як вони ширяли там багнетами, вигукуючи якісь свої лайки.

Алеж він був не на горищі! Він був у такому місці, що про нього не могла здумати й найбуйніша уява!

Інші німці в цей час ходили по садку, поза повіткою, біля нього майже.

Бідолаха з жахом відчував, як його тіло поволі терпло, особливо шия, що нею та потилицею він держав усе тіло в повітрі. Ще, бачилось, хвилина, ще мить — і він упаде, загине...

Але на його щастя, німці, позаглядавши за кущі, пішли геть: вирішили, десь то, що він утік у сусідні городи. Справді, скількись чоловіка їх, перестрибнувши через паркан, сховалися там за деревами — в садку о. Харитона. І зразу ж за цим тіло бідолашного чоловіка випало, безживне, з-під стріхи додола.

Деякий час Пилип Никифорович лежав непорушно, як непритомний. А потім прийшов до пам'яті і, рачкуючи, переліз у дуже густий бузковий кущ, оброслий бур'яном.

Сполохані такою незвичайною появою людини, дякові кури з голосним киркотом кинулися з-під того куща. Бідолаха знов отерп з переляку: цей крик могли почути німці.

Але німців уже близько не було.

Пересидівши в кущі з пів години, Пилип Никифорович переліз потім до дякового городу, а тоді городами подався на Низ. З городів перейшов нижче, в левади. Левадами йшов швидко, майже підбігцем, а де людей не видно було, там таки й біг.

Так він дійшов до Василя, а заставши того дома, разом кинулися за село, а потім до лісу на Самарі.

— А як ми вночі будемо? — спитався Василь, скинувши непомітно очима на вчителя, на його невеселий вид. Так, невеселий, бо й він же людина, бо й йому було прикро, що попався у таку скруту! А Василь, питаючи, думав ще й інше: „Як завтра будемо? як через тиждень? через місяць?“ Думав і про те, що їм удвох не збороти карального загону Чернова, не перемогти

німецьких ножів-багнетів, не дістати гетьмана, що сидить десь там у Києві під захистом генерала Айхгорна...

— А так і будемо, — відповів невиразно Пилип Никифорович.

І зробив борлаком свій ковтальний рух, пересмикнув нервово щокою.

Ця „відповідь” ще дужче згустила важкий Василів настрій, збудила йому в грудях розпач. Сердешний парубок відчув у носі колючі щипки плачу. Щоб себе підбадьорити, він спробував думати про революційні подвиги Чернишевського, Желябова й інших. Та замість заспокоєння ця згадка викликала в нього прикре для пам'яті цих діячів почуття. Тепер він їх уже майже ненавидів, уважав винними за теперішню його безвихідь. А на Пилипа Никифоровича уже й дивитись не міг. Його дратувала дитяча безпорадність „проводиря”.

— „А так і будемо!” — кипів. — Як будемо?

Ці похмурі думки збільшував ще й вечір, що поволі осідав на ліс. Вечерові сутіні несли з собою тривогу, збільшували (без сорома казка!) острах у серцях обох революціонерів.

Обережності ради, — а це було слухне в їхньому становищі — зайшли вони якнайдалі в глиб лісу, у глухий закуток, що його творила своїм крутим коліном річка Самара.

Тут росли — по низьких місцях — густі, буйні зарості вільхи, на горбовинах — могутні дуби, а поміж ними дубами пнувся всякий дрібний поріст — бур'ян та висока лісова трава.

Оподаль від річки, на піску, стояв мовчазний сосновий бір, і той бір, як високий мур, захищав та затуляв цей закуток від ворожого світу.

Спинилися втікачі біля самої води, на сухому твердому березі, на одному з тих горбів, що на них росли дуби. Над їхніми головами зводилося, як кучерява голова велетня, рясне гілля дуба, а внизу, під їхніми ногами, посплутувалися різні кущі — ліщина, терен, шишина. Біля водигнулася лоза.

Тільки з одного боку був „просвіт” на недалеку гальявину.

Бувши добре притомлені, полягали втікачі на шорстку горбкову траву, полягали обличчями до води, що лисніла рівним вечеровим блиском.

Якийсь дивовижний птах, з великим дзьобом і рожевими грудьми, сів сміливо на найнижчу над їхніми головами гілку, загойдав її своєю вагою. Такі сміливі птахи могли бути тільки в відлюдній лісовій гушавині. І той птах глянув зблизька своїм круглим оком униз на незвичайних у цих нетрях істот — людей, наче вимовив: „Бач, де вони сердешні”. Далі зробив, хитнувши хвостом, те, що йому треба було, крикнув лунко якимсь незнайомим лісовим криком та й полетів геть — через річку, понад зарічні дерева, високі осики, притемнені вечером. Полетів — не злякавшись людей, а так, видимо, було йому треба.

Вода відсвічувала вечірнє небо. Ближче, біля ніг наших утікачів, її затінювали дерева, і вона була сиза, як оливо, а далі буріла червонявим відлиском західнього схилу неба. Самого заходу сонця не видно було: його затуляли зарічні дерева. А над тими деревами жевріло вгорі у вечірній задумі декілька подовгастих хмаринок.

У лісі робилося дедалі тихіше. Густе комарине дзизчання, що стояло в повітрі, не порушувало тиші, а, навпаки, збільшувало її. Річка стишилася зовсім, ніби спинилася в течії, і тільки коли-не-коли пробігали по її рівній поверхні якісь ворухкі зморшки та ледве чутно булькала вода біля берега під кущами лози. Тим то не абияк стенулись обидва втікачі, коли близько несподівано скинулась із великим сплеском велика риба, мабуть, щука.

А після цього стало ще тихіше. Високо вгорі з свистовим вимахом крил пролетіли над лісом дикі качки.

— Качки, — промовив тихо Василь, щоб хоч якимсь звуком людської мови прогнати важкий настрій.

Але Пилип Никифорович ніяк на це не озвався. Він, бачилось, утратив охоту говорити, — так його приголомшило те, що так несподівано скоїлось. Йому

було сумно, що „повстання” почалося не так, як він собі уявляв. Він сподівався, що це буде всенародний, повний небаченої краси зрив, а він вестиме народ у бій так, як вели маси проводирі Великої французької революції чи Паризької комуни... Ну, а в їхнім теперішнім становищі ніякої такої краси, зрозуміла річ, не було. Навпаки, було щось жалюгідне...

Василь, перевернувшись на спину, дістав рукою гілку шипшини, зірвав і став жувати терпко-кислу, зовсім ще зелену ягоду.

Чи треба казати, що під цю хвилю бідолашний парубок думав не тільки про те, де їм ночувати, а й про те, що їм їсти? В животі йому, справді, починало вже добре смоктати: що роби — не роби, а їсти треба.

Проте, знаючи, що на це ніякої ради тут покищо не може бути, він не відважувався знімати про їжу мови.

Поночіло. Тиша гускла й заливала все, заціплювала.

Коли це враз до напруженого слуху втікачів добувся виразний тріск сухого гілля — як від людської ходи. А саме ж цієї ходи вони, видима річ, найдужче й боялись!

До них щось ішло! Якась могутня сила підкинула обох на ноги — переляк! сподівання всього найгіршого! Глянуть — аж справді: з „просвіту” до них іде, вилізши, мабуть, з кущів, якийсь чоловік. А в руках у того чоловіка якась палиця, наставлена вперед. Як ізмигнути оком — ще було досить видно, щоб роздивитись, — обидва зрозуміли, що то: то була рушниця, взята на поготову.

Василь (думка була, мабуть, тікати) кинувся на кущ терну, влип у нього і так стояв, а Пилип Никифорович якось механічно (бо ніякою свідомістю цього не пояснити) ступнув у воду — у взутті, у штанях — зайшов по коліна і теж спинився.

— Свої це! — гукнув чолов'яга, зблизившись до поторопілих утікачів, але рушницю тримав і далі напоготові. — Є зброя?

Він був у військовій шинелі й кашкеті.

Пилип Никифорович підніс угору руки, Василь і собі похопивсь так зробити, хоч і не думав, що це врятує...

— Ки-ир! — розітнувся вгорі горлатого птаха крик — птах пролетів нерівно, наче перевертався в темному повітрі. — Ки-ир! Кир...

Всі трое стенулись. Птах повернувся з своїм кажанячим летінням, не долетівши до середини річки, немов хотів ближче придивитись до незвичайної зустрічі трьох людей. Над їхніми головами зашелестіли його крила.

— Виходь з води! — скомандував солдат.

Пилип Никифорович забулькав до берега, держачи й далі руки над головою, ніби так яку вагу піддержував. Василь теж не опускав рук — мов би їх угорі прив'язував хто.

Побачивши, що в горопах ніякої зброї немає, солдат опустив рушницю і сказав, що він повстанець, що живе вже давненько в лісі, а за ними слідкував, поки не добрав, хто вони.

— Тепер нам, гуртом, охвітніше буде, — зробив висновок.

Пилип Никифорович і Василь полегшено зідхнули й опустили руки. А солдат сів на землю, поклав обік себе рушницю і взяв розв'язувати торбу, що висіла у нього через плече.

— Будем вечеряти, — сказав.

Пилип Никифорович та Василь і собі посідали. Пилип Никифорович заходився викручувати воду з холощ, обтягуючи їх навколо ніг. Солдат, бачивши це, заміявся, кивнув головою на його мокрі ноги.

— Чудасія! І чого б я ото в воду ліз?.. Призволяйтесь, бо в вас же, я бачу, нічого нема...

Він вийняв із торбини хлібину та (мабуть, бо вже було невидно) шматок сала і став різати на просланій торбі спочатку хліб, а потім сало. А ріжучи, пояснював, звідки в нього „припас”.

— Це я сьогодні вранці в однієї баби, що ішла до Самарчика на базар, купив за три огляди...

Василеві покотилася в роті слина, він поглянув на вчителя — як той ставиться до сказаного.

Тепер, заспокоївшись, він знов визнавав його за вчителя. Ба більше: у нього виринав тепер здогад, що в цій їхній пригоді винен, може, не так Пилип Никифорович, як він сам, бож він якось зрадив був їхню таємницю в розмові з Настею Німцівною, а та могла сказати (з помсти за Оксану) своєму дядькові — лататтянському волосному старшині.

Але Пилип Никифорович не халався „призволятись”, ба ще й промовив:

— Треба якось інакше добувати харчі. Ми ж за справедливість повстаємо, а будем грабувати!

Солдат подивився на Пилипа Никифоровича, на його одяг.

— Ти, мабуть, з учителів? — спитався.

Пилип Никифорович сказав, що то нічого, що він з учителів, а потім і собі запитав солдата, яка в нього програма.

— Яка програма?

Виявилось, що він про це ще не думав. Йому спалив Чернов хату за те, що він був за більшовиків у комітеті, і він мусив, рятуючи життя, іти в ліс. А в комітет його тоді вибрали, хоч він і відмовлявся.

Вже було зовсім темно, і не видно було, який він в образ. Замість обличчя в нього була темна пляма, і тільки зуби, що ними він ірвав, витягуючи, як гуму, цупке сало, блищали від якихось решток світла (він сидів передом до заходу).

Пилип Никифорович, зрозумівши, що перед ним „сировина”, яку ще треба „обробити”, жваво загомонів в агітаційному запалі (страх отой і збентеження зникли в нього вже цілком).

— Слухайте ж сюди... як вас? — звернувся він до дядька-солдата.

— Люди дражнять Овечкою... Овечка Иван... так і ви називайте.

— Так от, товаришу Овечко. Ми повстаємо за справедливість і через те нам треба сахатися грабунків та розбою, як вогню. Розбої — це витвір старого режиму: до цього людей примушували злидні. Он у Крапоткіна, в його книзі „Хліб”, про це ясно сказано...

— Еге, воно таке, — згодився слухач і їв далі своє сало, голосно плямкаючи.

Василь відвернувся, щоб не слухати того смашного плямкання, — прислухався до тиші лісової. У лісі, геть залитому чорною пільмою, загусклому від того в суцільну чорну масу, стояла глибока похмура тиша. Вода в Самарі, теж уже, чорна, як смола, навіть не булькала, і тільки зрідка пробігали по ній якісь незрозумілі блискітки-іскри.

У високому небі яскріли повні зорі, і ті зорі робили ніч урочистою, далекою від людських лісових поєвірянь.

Повечерявши, Овечка почав ховати недоїдений хліб та сало в торбу. Проте ще раз спитався, звернувшись до своїх нових товаришів:

— Так не будете їсти?

Василеві ворухнувся в роті язик, він хотів сказати, що їстиме, бо вже був тієї думки, що в їхніх теперішніх умовах оту теорію про справедливість треба трохи змінити. Але Пилип Никифорович похопивсь відповісти їй за себе, їй за нього, свого учня:

— Ні.

— Ну, як знаєте...

Він поклав торбу під голову, рушницю — надівши ременя на руку, — під бік, натяг комір шинелі на голову і сказав, що буде спати. Через деякий час почувалося його сонне дихання.

Пилип Никифорович ліг, боляче зігнувшись: йому було холодно від мокрих штанів. Василь лежав і думав про те, що скоро не зможе заснути. Почали докучати комарі.

— Дзі-і, — ударив один комар у вухо, — і-і...

— Дзі-і, — ударив другий: — ось-ось він...

Василь підвів голову, відганяючи цим рухом уїдливих пискунів. Коли це як не розітнеться по всьому лісі страшний нелюдський регіт. Регіт цей повторила темна стіна зарічного лісу, повторив увесь моторшний глиб лісу.

— Ах-ха-ха...

Василь не знав, що то за крик, бо йому ніколи не доводилось ночувати в лісі, але те, що це був „нелюдський” крик, заспокоїло його. Хай буде що завгодно, — аби не люди! Та не встиг він голови на лікоть опустити, як зовсім близько залунало перегукуване луною собаче гавкання.

— Гавк, — і відгук луни. — Гавк-гавк, — і відгук луни.

Переляканий парубок напружено, усім своїм еством прислухався: з собаками могли бути люди! Протягнувши руку по землі, Василь штовхнув Пилипа Никифоровича.

— ... Собака? Де? — злякано озвався той, скинувшись усім тілом. Він, либонь, устиг був задрімати і гавкання сам не почув. Прочумавшись, але теж не підводячись із землі, він смикнув за ногу Овечку. Той підскочив, хапнувшись за рушницю. Стали утрюх прислухатись.

Але скрізь було тихо. Ліс спав чорною мовчазною масою, навколо, здавалося, зводилися гори.

Потроху налякані лісовики знову заспокоїлись.

Після цього до Василя прийшла Оксана. Вона притулилася щокією до його щоки і шепотом говорила про своє палке кохання: „Мій любий Вас! То нічого, що ти революціонер, а я попівна: твоя віра — моя віра...”

— ... Дзі-і, — влип комар у вухо, і Василь, ужалений, прокинувся, ще зовсім виразно відчуваючи поцілунок.

Над лісом стояв уже ранок і ясніла свіжа, відволонжена за ніч синява неба. Дерев, що стояли із східного боку, отой основний частокіл, горіли в своїх верхів'ятках вогнем схованого за ними сонця. З-поза бору зводився гарячий день, і його сяйво діставало вже зарічні осики, що весело блищали своїм білобоким листям та білими струнками стовбурами.

На Самарі рухалися рожево-золоті плями, тремтіли невловні іскри. Десь в осітняхгах кахкали качки — зовсім так, як там, дома, на селі. На всьому — на траві, на

кущах, на листі дерев була роса, і Василь несамохіть тулив покусані, немов попечені, руки до холодної від тієї роси трави. Горіли теж вуха та щоки від тих укусів, але сам він тремтів від холоду.

Глянув на своїх товаришів: ті ще спали. Щоб розім'яти перележані ноги й кульші, Василь устав, пішов за дуб, вийшов із холодка на галявину. На ту галявину прохоплювалися вже перші промені сонця. Сів на відсонні в цупкий, як дерев'яні стружки, лісовий пирій, обійняв руками коліна і так сидів. Перед його очима, біля його ноги, на похиленій пиріїні гурт муравок опав зелену, схожу на травину гусеницю. Гусениця, щипана з усіх боків, підкидала, звиваючись у смертельній розпуці, то ту, то ту частину свого тіла.

— „Отак і між людьми, — подумалось Василеві: — одні одних їдять”...

Йому раптом стало ясно, що Пилип Никифорович, проповідуючи боротьбу в суспільстві, казав правду, і, навпаки, помилялися ті, що — як о. Харитін — хотіли силами людського розуму подолати це тваринне в людині. Розумові тут нічого не вдіяти — тут діє природа, стихія. Отже треба боротись...

Думалося тепер Василеві, на свіжу голову, зовсім легко. Він уже зігрівся і мав себе навіть добре, вбираючи всім своїм еством живі сили (чудове лісове повітря) та звуки (голоси пташок, що свистом та щебетом розпочинали день) природи. Йому заманулося ширше оглянути довколишній ліс, і він пішов упоперек галявини, бредучи сивою від роси осокою (це було висохле лісове озеро). Підійшов до широкої в гіллі і стовбурі верби, що стояла посеред того озера, стукнув знечев'я ногою в її низьке дупло. З дупла вилетіла незграбними помахами курячих крил сова.

Василь згадав уночішній регіт і тепер зрозумів, що то вона реготалась.

Перейшовши галявину й опинившись у кущах, він почув раптом якийсь шелест-рух і зочив у розриві гілок рудочервону пляму: то була лисиця. Ту ж мить у соняшному сяйві, що якимось добувалося в лісову гушчавину і стояло на стовбурах золотими латками, за-

мигтіли ще рудозолоті плями, рухливі. То були малі лисенята. Вони бавилися, не помічаючи людини. А Василеві їх добре було видно з-поза куща.

Звірятка мали для своєї гри місцинку між двома товстими поморщеними стовбурами, під одним з тих стовбурів, під великим оголеним корінням була, видимо, їхня нора. Втішні тваринки обіймали одно одного передніми лапками за шию або, стрибаючи, вимахували ними в повітрі, немов ловили тонкі золоті нитки-промені, що промикувалися крізь спокійно-поважне соснове гілля. Та лисиця, що її Василь найперше побачив був, стояла до нього спиною, власне, сиділа, поклавши повного, як просяний сніп, хвоста на суху глицю. Знати було, що вона з матерньою любов'ю стежила за грою своїх малят.

Василеві не доводилось ніколи так зблизька бачити диких звірів, і він, не втерпівши, раптом тюкнув, скинув обома руками вгору, аж сам злякався. І лисиць як не було, тільки глиця підлетіла вгору, підкинута хвостами.

Оглянувся Василь — аж до нього йде Овечка з рушницею на плечі.

— Тут лисиці, — мовив Василь, — цілий табун...

— Е, тут їх до ката, — посміхнувся Овечка, показавши руді від махорки зуби.

— То це, мабуть, вони вночі й гавкали?..

— Та вони ж...

Тепер Василь уперше міг його розглянути. У нього було сіре, зашкарубле обличчя, мов би він ніколи не вмивався, а на тому обличчі невеличкі безбарвні очі та ясні, як нова солома, ріденькі вуса, трохи „по-солдатському” підкручені. Але в тих його безбарвних очах світилася якась добрість, особливо, коли він сміявся. Так і знати було, що це той дядько, що ніколи гостя без під'їжки та чарки з хати не випустить, а в дорозі обов'язково всякого подорожнього підвезе.

— Ходім по снідання, — сказав він Василеві.

— Куди?

— Ходім — побачиш. Тут ось недалечко...

І Василь, дарма що стала йому на пам'яті вчорашня розмова про добування харчів, пішов, нічого не сказавши, за Овечкою. Адже тут було так, як у того... Крапоткіна: цього дядька (а тепер і його) робили грабіжником обставини, а не його зла воля.

Вони заглибилися в сосновий ліс, ніби увійшли до якоїсь будівлі з стрункими стовбурами-колонами, з високопіднесеною стелею-верховіттям. Угорі йшли якісь рухи-шелести (то вже подихав вітер), а внизу було дуже тихо, тільки глиця та сухі гілочки луцали під їхніми ногами.

Густо пахло сосною живицею — як воском у церкві.

Деколи від стовбура до стовбура пробігали руді миші, дрібні пожильці цього величного дому.

Овечка йшов швидко, і Василь, відстаючи, бачив іззаду його стару солдатську шинелю, з розпущеною, без хлястика спиною.

Якийсь час вони йшли отак лісом. Аж ось ліс почав рідшати, дерева пішли дрібніші, і незабаром вони вийшли на чималу прочистку, що нею йшов піщаний шлях до повітового міста Самарчика. Шлях цей, порізаний, як глибокий заміс, колесами, уже був залитий сонцем. Обабіч шляху стояли низенькі, пооббивані проїжджими возами сосонки та куці.

Овечка подивився пильно вздовж прочистки, в один і в другий бік, а тоді присів почіпки під одним із куців.

— Отут і снідання підождемо, — промовив. — А за програму потім подумаємо. Чи так я кажу? Сідай, козаче! — запросив і Василя. — Бо, може, вийде й таке, що замість снідання обід буде...

Він вийняв засмальцьованого кесета і став крутити цигарку.

Василеві зробилося раптом страшно. Він теж присів, але для того, щоб сховатись, готовий щомить зірватися на ноги й тікати. Мовчав. Овечка теж сидів якийсь час мовчки, густо обкурюючи білястим у соняшному промінні димом своє невмиване обличчя та

прижмурюючи — чи то від диму, чи то від соняшного сьйва — очі.

— А може, й по-дурному просидимо, — обізвався. — Ех-хе-хе...

Ще так посиділи трохи. Коли це почувся тихий гомін, жіночі голоси.

Овечка вмить нашорошився, підморгнув Василеві, мовляв, „не журись — снідання буде”. Через хвилину вони вздріли крізь свій кущ-сосонку двох селянок, що йшли в напрямі до них. Василеві полізли поза спиною мурашки на думку про те, що він причетний до такого... засідання на дорозі, до розбою. І він сливе механічно пересунувся далі за кущ, сів прямо в пісок, щоб із шляху його не було видно.

Та от жінки зблизилися до їхнього куща, — ішли, розгортаючи босими, порепаними ногами мокрий іще від ранньої роси пісок. На плечах у жінок були невеличкі клунки.

Коли жінки порівнялися з кущем і навіть трохи пройшли його, Овечка нехапливо підвівся, потяг, перш ніж кинути, востаннє цигарку і, махнувши жінкам рукою, гукнув:

— А подождіть лишень!

Жінки стали. Крізь прозорі гілочки куща Василеві було видно, як в однієї з них, у молодиці з дуже білявими бровами (на сонці вицвіли), якимсь неприродньо витріщились очі, а губи затремтіли й смертельно зблідли.

— Що ви там несете? — спитав Овечка, підійшовши до жінок. — Показуйте!

І зняв навіщось із плеча свою рушницю.

В обох жінок було по хлібині й по шматку сала.

— Ану виймайте! — наказав Овечка. — Кладіть сюди!

Він розв'язав і підставив їм свою торбу. Поперелякувані жінки дуже слух'яно — хапалися, аж руки їм трусилися — поклали своє добро в чужий міх.

— Ми за вас кров проливаємо, — говорив уже спокійно, зав'язуючи свою торбу, Овечка, — так треба піддержувати...

Подерев'янілі з ляку жінки стояли нерухомо, як у-копані, сподіваючись, десть мабуть, ще гіршого. Білява молодиця як упустила на пісок, на свою порепану ногу мішок, та так і не нахилилась підіймати. Кругом же був ліс та безлюддя!

Тільки ж Овечка раптом кинувся від них і швиденько — швидше вже можна було тільки бігти — подався в ліс, Василь також похопився за ним навздогін. За причину цього було те, що за кущами, зовсім недалечко, почувлося кінське пирскання: щось їхало.

Коли вони відійшли від прочистки на чималу відстань і добре вже сховалися в лісі, Овечка придержав ходу й обізвався:

— Отак, козаче: гріх у міх...

І підтруснув торбу із здобиччю.

— Тепер буде добре снідання... Та й обід, і вечеря...

Як вони прийшли до „табору”, Пилип Никифорович саме вилазив з води, скупавшись.

— А я оце хіба ж так добре скупався, — загомонів він до товаришів. — Це для стриманости корисно... „Біс” же саме в походах військових та в такому становищі, як оце наше, найдужче й дасться взнаки...

Останні слова (про „біса”) він сказав для Василя, Овечка цього, видима річ, не зрозумів. Він тільки засміявся з приводу того, що купальник трусився від холоду, аж зубами клацав.

— Та ти ж і вчора ввечері купався, — згадав.

Потім того він сів на траву, зняв свою торбу з пліч і, кинувши головою в той бік, звідки вони з Василем прийшли, сказав:

— А ми оце з козаком випросили у бабів хліба та сала. Добрі попалися бабочки, подільшливі... Кажемо: „Піддержуйте, ми за вас кров проливаємо”.

Василь постеріг ледве помітну усмішку під його вусами.

Пилип Никифорович глянув запитливо на Василя, чекаючи, видимо, підтвердження сказаного. І Василь уперше в своїх відносинах з учителем підтвердив ...брехню. Мета це виправдувала: дуже хотілося їсти, та й са-

мого вчителя треба було нагодувати. Тут він чинив так, як чинять з дітьми, дбаючи про їхнє добро.

— Якщо так, то й я ззім трохи, — мовив згідливо принципово-витриманий чоловік і підсів до Овеччиної торби.

— Ми ж за них кров проливаємо, — мовив Овечка вдруге, вже наминаючи сало, — як же їм не давати?

— Оце ви, товаришу, кажете правду, — жваво присєднався до цієї думки Пилип Никифорович. — Народ тепер чудово розуміє, хто його ворог, а хто друг...

Сало попалося добре, м'яке, паляниці свіжі, і всі троє понаїдалися досхочу.

— Посилочок добрий, — мовив Пилип Никифорович наостанку. — Якби оце чайок іще...

Він ліг проти сонця і, поклавши свою руку-китицю на живіт, став любосно прислухатися до кавкання в кишках. А те кавкання було схоже на тихомірне мимрення сонної жаби у воді, біля його ніг майже.

Овечка закусив це добре снідання ще цигаркою — затягався самосадом, аж глигав, — а тоді ліг на спину, заклавши руки під голову, ліг, щоб, як він казав, сало зав'язувалось. Взяв неголосно наспівувати „Ой на горі та женці жнуть”.

Василеві це вподобалося, — що він співав старовинної української та ще й козацької пісні. Адже й вони були тепер — як ті козаки!

— Це ви про козацького гетьмана Сагайдачного співаєте... що водив козаків у походи на Чорне море?

Спитав, бажаючи почути ствердну відповідь.

— Я співаю „Ой на горі та женці жнуть”... Хіба не чуєш?

І заспівав знов:

— Ой на го-орі та женці жнуть...

А сонце вже грало всіма вогнями чудового літа, заливаючи теплом і сяйвом дерева, лісові трави, спалахуючи на воді Самари, що знов ожила, жвавіше понесла свою водяну гладінь, з рідкими травинками на ній, з водяними павучками, що бігали по воді, як по сухому...

Десь в осітнях та очеретах кахкали дикі качки, між гіллям на дубі зацвірінькало денне птаство. Було приємно, легко.

VI

Зростання повстанської сили. — Перший заклик: повстаньте, селяни й робітники! — Як перелякався дід Вертя. — Революційне правосуддя. — „Біс” невгавас. — Самітна жінка серед лісових небезпек.

Троє викинутих із села людей — Пилип Никифорович, Василь та Овечка, пожили деякий час у лісі разом, не розлучаючись. Та от одного дня Овечка несподівано зник: пішов зранку на прочистку „просити” хліба — і не повернувся. Це стурбувало тих, що залишилися в „таборі”, — Пилипа Никифоровича та Василя. Боячися зради (хто-зна, що воно за людина, той Овечка!), вони перейшли на інше місце, сховалися в густі кущі, але так, щоб можна було спостерігати й покинуте місце.

Ця подія повернула їх знов у таке становище, в якому вони були першого дня свого перебування в лісі. Адже без Овечки вони не могли навіть хліба собі добути, без нього вони були, як ті два генерали в Салтикова-Щедріна, що несподівано опинилися без мужика на незалюдненому острові*.

Це так на них подіяло, що вони не змогли навіть вечеряти, хоч у них і було ще сало та хліб.

Пилип Никифорович похмуро вмовк, нервово пересмикуючи свою щоку.

З труднощами перебули ніч, майже не спали.

Але другого дня Овечка з’явився, тільки не сам, а ще одного з собою привів. Гляне Василь — аж то Луканько, Гнатів Кутьків сусіда. Почуття великої радості схвилювало його, мов би він кого рідного побачив. До цього приєднувалося ще й інше: Луканько міг тепер пересвідчитися, що він (Василь би то) хоч і „панич”, але проти гетьмана, того гетьмана, що віддав землю Урусову.

Василь сказав про нового прибульця Пилипові Никифоровичу, і вони вийшли з своєї схованки.

Зблизившись до нового лісовика, Василь перший подав йому руку. В руках у Луканька був обріз, і Ва-

* В сатири-казці „Як мужик двох генералів прохарчив”.

силеві зразу ж упало в вічі, що цей, лісовий, Луканько був зовсім інший, не такий, як той, що в коморі, що не знав, як слово вимовити, як повернутись. Тепер була сміливість і в його погляді, і в його руках. Що більше: Василеві показалося, що він глянув на нього з якоюсь зневажливою погордою.

Овечка стояв збоку і, посміхаючись, дивився, як хлопці зустрічаються.

Далі він розповів про те, як Луканька знайшов і де весь день і ніч був. Вранці, як він пішов на прочистку, йому не пощастило добути харчів. Тоді він пішов далі, з лісу навіть вийшов, думаючи зустріти когось у полі. Але й там нікого не побачив, тільки пролежав даремно в житі до ночі, а потім і заночував там. Повертаючись уранці до лісу, нахопився на Луканька.

— Кажу йому: „з вашого села”, а він не вірить. Ще й стрельнув дурилко. Добре, що з переляку не влучив...

Після цього всі посідали снідати. За сніданням Луканько розповів, що сталося в селі Лататті того дня, як Пилип Никифорович та Василь утекли. Німці зробили тоді облаву на „більшовиків”, багатьох позаарештовували, він (його шукали, довідавшись від когось, що в нього є обріз) встиг вихопитися в поле, день пересидів у соняшниках, а на ніч пішов до лісу. Отже й він у лісі з того дня, як вони, тільки він узяв був харчів...

Овечка статечно спитав Луканька (він, либонь, думав уже за програму), чи багато в їхньому селі більшовиків. Проте не тільки Луканько, а й Пилип Никифорович з Василем не могли на це задовільно відповісти. Ба більше: Василь хотів був навіть сказати, що й вони з Пилипом Никифоровичем не більшовики, що вони тільки проти гетьмана, а не проти України. Але згадав неприхильне Луканькове ставлення до цього питання („полтава”!) і промовчав.

Тоді Овечка висловив побажання, щоб німці та Чернов частіше робили по селах облави, а на здивування своїх товаришів пояснив, що так у лісі назбирається більше повстанців.

— Хто втече в ліс, той наш буде, — додав.

Луканько ще розповів, що німці робили трус ще й у Гната Кутька, але самого Гната не зайняли. А на Коробчині навіть хату в когось підпалили — він сам бачив дим.

Василь несподівано спитався:

— А ти не чув, як там о. Харитін? Чи...

Усі здивовано скинули на нього очима: мовляв, „оце так більшовик — за попа турбується"! А Пилип Никифорович навіть почервонів своїми плямами з досади за такого учня, пересмикнув щокою. Василь і сам у ту ж мить зрозумів цю свою помилку, тим і ввірвав питання на півслові. А він же, власне, хотів довідатись про Оксану — чи не скоїлося з нею якого лиха. Тільки ж ніяк було цього пояснити. І він прикро вмовк, із злістю на самого себе.

Увечері цього дня повстанці (вони самі себе вже так називали) сміливо розвели вогнище, щоб відганяти комарів. Вогонь палахкотів у вечірньому присмерку, скручуючи підкидуване йому на поживу гілля і освітлюючи лица чотирьох людей, що сиділи довкола, як давні вогнепоклонники. Від близького вогню все плесо тихої Самари бралось золотими полисками, спалахувало яскравими плямами. Світло досягало навіть тих дерев та куців, що були на протилежному березі: видно було окремі гілки, листя, як шматки мережива, вирізані з зеленого паперу і накладені один на один.

Людам було затишно й приємно біля теплого й веселого вогню.

Овечка, не встаючи з землі, приклав до плеча свою рушницю, звів цівку вгору і вистрелив — так, знечев'я, з доброго настрою. Ліс ахнув, схитнувся, відгукнувся луною, так ніби щось обвалилося у глибоке провалля.

— Ловко б'є, матері його ковінька! — висловив своє задоволення стрілець.

— Не треба стріляти, — остеріг несердито Пилип Никифорович.

... Через скількись днів до них ще прибилося декілька чоловіка. Більшість з-поміж них були люди з військовим досвідом, такі, що побували на фронтах і до лісу втекли з рушницями та обрізами. Але, крім Пили-

па Никифоровича та Василя, серед них не було нікого з тих, що колись приїздили на з'їзд. Тим то Пилип Никифорович став подумувати про те, щоб зв'язатися з Сабадирем та іншими членами організації.

На отамана повстанці обрали з-поміж себе одного колишнього унтерофіцера, високого чорновусого чоловіка з не зовсім добрим для його нової ролі прізвиськом — Молибога. Але зате це був справжній отаман! Стояв — голова вгору, груди колесом, рука на приг'ятій біля боку шаблі (шабля — ознака командирства), права нога трохи відставлена. Мов би позував для зняття „на карточку”.

І, крім того, він гордо заявляв:

— Молибога не молиться Богу...

Організувавшись, повстанці дружно впорядкували своє життя — збудували декілька куренів, завелу варту, робили військові вправи. Для харчування не обирали вже бабів, як то робили передніше, ганяючись за нещасними паляницями, а йшли до якогось близького хутора і брали там вівці, телята, свині, як також набирали й хліба. Це вже було, зрозуміла річ, не грабування, а цілком законна „експропріація експропріаторів”. Проти цього й Пилип Никифорович нічого вже не казав: на виправдання цього в нього була революційна формула, вираз найбільшої, яку тільки знала історія, справедливості. Так, мабуть, чинив гріх правовірний католик, мавши в руках папську індульгенцію.

Проте, це аж ніяк не означало, що Пилип Никифорович облишив боротися з різними „надужиттями”. Навпаки, у парі з збільшенням повстанської активності збільшилася й його пильність у цьому напрямку. Сам він став виявляти більшу активність, зокрема написав відозву до трудового народу Самарського повіту. У відозві було сказано про те, як царі, поміщики, фабриканти та попи пили народну кров, а тепер це робив німецький прихвостень гетьман Павло Скоропадський. Далі відозва закликала селян і робітників роздушити гідру контрреволюції, діяти за прикладом великих революціонерів Бакуніна, Желябова, за прикладом борців Паризької комуні Домбровського, Деля-

круа й інших. Відозва кінчалася закликом: „Хай живе світова революція!”

Цю відозву Пилип Никифорович прочитав уголос перед повстанцями, і вона справила помітне на них враження, а також схвилювала й самого автора.

— Так, кажете, добре? — перепитав він, самоуявно підносячись якнайвище. (Гай-гай, хто із смертних не слабує на цю слабість — авторську славу!?)

— Якби тільки в мене не оця хвороба! — скрикнув раптом, прислухавшись до підземних рухів у своєму животі. Не сказав „я б тоді хто-зна й що зробив!” але в тоні його мови таке значення було.

А втім, у повстанському полку (під відозвою був підпис: „Самарський повстанський полк”, хоч він і складався тільки з дванадцяти осіб) повної згоди щодо змісту відозви не було. До неї висловив свої застереження Василь Роговенко. Він хотів, щоб у тексті було згадано за Україну, за її визволення. Але Пилип Никифорович на це ніяк не хотів пристати, кажучи (як і передніше на з’їзді), що пролетаріят після перемоги над буржуазією розв’яже національне питання, бо за соціалізму не буде ніякого гноблення.

— Не від буржуазії ж нам сподіватися цього розв’язання? — сказав він, криво посміхнувшись своїми тонкими губами.

Василь розумів, що не від буржуазії, але від кого?

Правда, ця незгода не порушила зовнішньої одностайності повстанської громади, бо Василь з Пилипом Никифоровичем поговорили про це насамоті, при товаришах вони чомусь обидва боялися згадувати про Україну. Пилип Никифорович, щоправда, інакше це пояснював — не боястю. Він казав, що до якого часу треба про це мовчати, а потім їх можна буде обдурити. Користуючись волею (тоді ж усяке робитиме, що захоче, „он у Крапоткіна сказано”), можна буде навчати в школах українською мовою, завести все українське...

Але цим разом у Василя уже виникла підозра: чи не його він, часом, цими балачками дурить?

Відозву Пилип Никифорович написав у своєму невеличкому записнику, що випадково був у нього в кишені, але її треба було розмножити.

Тут зарадив Іван Овечка: він пішов уночі з одним із нових повстанців до свого села і, прокравшись до волости, викрав писальну машинку й трохи паперу. За два дні сам Пилип Никифорович надрукував, поставивши ту машинку на пеньок, десятків зо два відозви, і її негайно розліпили на телеграфних стовпах вздовж шляху до Самарчика, а також у сусідніх селах.

Селяни з острахом дивилися на біленькі папірці, поприліплювані розжованим у роті хлібом: це був початок чогось нового, необов'язково приємного. Стільки бо вже раз у цьому повіті мінялася влада!

Але відозва зразу подіяла. Через день до повстанців у ліс прийшло четверо селян і принесли у відрі відрубану селянською сокирою дякову голову.

Навіть Молибога, як те відро поставили перед ним, мимохить відхитнувся.

— Чи на вас, звірюки, не тю?! Що це таке?

Він штовхнув відро ногою — відро перекинулось. Голова випала з нього, як гарбуз, покотилася з горба і, накопившись на кущ шипшини, спинилась лицем до живих людей, — дивилася мертвими розплющеними очима. Довге, з густою сивиною волосся на голові було заборсане, на ньому позакипала кров. Довгообразе з пригнутих до верхньої губи носом (від смерті, мабуть), дякове лице та оте вкривавлене волосся (як вовна у крові) нагадали Василеві бачену десь на базарі баранячу голову.

— „Наче на холодець принесли”, — подумав, здригнувшись; відвернувся.

— Більшовиків німцям виказував, — пояснив похмурий чолов'яга, що поставив те відро. Говорячи, він не дивився в вічі. На ньому була облізла, з робленого „смушку” шапка (така, як носили солдати в останні дні царської армії), неприв'язаний обвід теліпався, як великі вуха чи підбиті крила.

Його трос товаришів — досить іще несміливі селянські парубки — стояли з обрізами в руках.

Виявилось, що вони тую голову принесли на доказ своїй революційності — щоб повстанці повірили, що вони більшовики.

... Збільшений кількісно Самарський повстанський полк дедалі більшої набрався сміливості. Повстанці частенько вже виходили з лісу на великий шлях, перевіряли в проїжджих „документи”. Якийсь час їм попадалися „звичайні” селяни, і їх пропускали, не роблячи нічого лихого. Та от одного разу вони впіймали справжнього „клясового ворога” — члена гетьманської спілки хліборобів із села Латаття Гаврилового Степанцевого Антона. Затримали його не лататтянські хлопці, але багатія Степанця та його задавакуватого сина знали не тільки лататтяни.

Коли впійманого привели до табору (до „штабу”), з лататтян там був тільки Василь Роговенко; Пилип Никифорович та Луканько на той час кудись відвихнулись були.

Угледівши Василя, Антін помітно зрадів і запобігливо, з виразною надією на рятунок до нього поздоровкався. Де й ділося в нього те нахабство, з яким він у гурті парубків не раз нападав на цього „панича”! Це вже був пес, що зазирає з ласкою в вічі тому, хто його б'є, що лиже руку з батогом.

Але ... Василь побоявся відповісти на те здоровкання. І це зразу погасило надію на Антоновім обличчі. Якимсь іншим, упалим голосом він сказав — до всіх присутніх, ні до кого зокрема:

— Дайте закурити...

Але йому закурити не дали.

Молибogi в таборі теж не було, треба було його чекати. Тим часом враження було таке, що ті, що привели впійманого, не знали, що з ним робити. Стояли біля нього, напружені в незвичній ролі, з обрізами наготові, немов боялись, що він ще може вдаритися в ноги і втекти. Нічого не могли порадити й ті, що повилазили з своїх куренів подивитись на приведеного. Дивилися з якоюсь прикрою відчуженістю, не підходячи близько, наче то був звір — не людина.

Скористувавшись тим, що поблизу був пеньок, Антін підійшов до нього своєю перехилькуватою ходою і сів. Не зрозумівши зразу цього руху, один з вартових підкинув, нервово стенувшись, обріза і крикнув:

— Ти!

— Стій на місці! — наказав другий.

Але потім згодилися з тим, що він сів. Немов би давали йому останню перед смертю пільгу, дозволяли зробити останній рух тілу, що мало незабаром залякнати в мертвій нерухомості. Тільки згодом один з тих, що вилізли з куренів, сказав, що його б треба зв'язати. І потім пішов сам до куреня і виніс довгий мотуз. Мотуз той був заборсаний, він довго його розплутував, зосереджено, діловито, наче збирався коня триножити. А далі підійшов до Антона і став мовчки в'язати йому руки за спину.

Антін сидів, сам навіть не ворухнув рукою, але й не опирався — наче ті руки були не його. Та й увесь він був тепер якийсь млявий, ніби сном запаморочений; він міг би сказати: „Не в'яжіть — я не тікатиму”, але не сказав цього.

В'язальник зв'язав руки не дуже туго, у нього самого руки трусилися, а зв'язавши, відійшов геть. Після цього запанувала напружена тиша. Декотрі з повстанців не витримали її, повернулись і пішли до своїх куренів, забалакавши про якісь там свої буденні справи.

У цій тиші стало дуже чутно скорчання коників у траві, чутно було, як біля берега, між корінням лози булькала вода. А як на протилежному березі, в косяку густого очерету, заскреготала раптом очеретянка, усі аж стріпнулись від того скреготу.

Аж нескоро прийшов Молибога й Луканько. Вирішили влаштувати суд над упійманим „хліборобом” негайно. Можливо, тим вони так хапалися, що його жива присутність була важка для всіх. Це була хапливість першого вбивства.

Несподівану активність у цій справі виявив Луканько. Він звернувся до присутніх („у кого є?”), щоб дали йому олівця та папір, а тоді підійшов до Антона і, не дивлячись йому ввічі, наказав устати з пенька:

— Устань звідсіль!

Антін устав, держачи за спиною зв'язані руки. Після випадку з Василем, коли той не відповів був на його здоровкання, він тепер не обзивався й до Луканька, хоч

Луканько був його товариш: разом гуляли на вулиці, а раніш, як були хлопцями, водили разом коні на ніч пасти.

Луканько, ставши до пенька на одно коліно, учинив допит заарештованого. Запитував і, коли Антін відповідав, записував його відповіді, послинивши попереду олівця. Писав дуже помалу, бо був малописьменний, та й олівець був дуже малий (куций огризок) для його цупких, незвичних до таких рухів пальців. А як та мова, що нею він висловлював усякі буденні, неважливі речі, для поважної справи — допиту, не годилась, то він і намагався звертатись до допитуваного „по-панському”. Для цього йому доводилося згадувати ті трудні слова, що їх він вивчив за три роки в „низянській” школі. Алеж ця мова робила його схожим на те начальство, що з ним йому доводилося стикатися в житті, — урядника, волосного писаря тощо.

Василя й цим разом ця мова дратувала, але він не відважився щось сказати, бо його, напевно, зрозуміли б так, що він не українську мову обороняє, а багатія Степаненка захищає. Щоб не слухати, відійшов геть.

— Як тебе звуть? — спитав Луканько Антона.

— Антін...

Луканько, послинивши олівця, став писати слово „Антін”. Всі мовчки ждали, слідкуючи за повільними рухами його пальців. Було тихо.

— По-батькові?

— Гаврилович...

Знову хвилина тиші.

— Фамилія?

— Степаненко...

Знову тиша.

— Коли народився?

— 25 январа тисяча дев'ятсотого року...

Тут тиша побула найдовше, бо Луканькові нелегко було впоратися з „багатозначними” (так він учив у школі) числами. Що більше: він року так і не написав, помітно сам від цього збентежившись. Прикрив, ніби ненароком, неправильно написане долонею лівої руки.

— Де?

Допитуваний назвав село, повіт, „губерню”. Чувши це збоку, можна було б подумати, що це діти бавляться в допит і суд... можна було б подумати, якби не страшний присуд — розстріл!

— Розстріляти! — сказав Луканько і, підвівшись, став здіймати з плеча свого обріза.

Молибога на хвилину завагався був, але потім, розуміючи, що від нього чекають героїчного вчинку (він стояв у своїй гордій поставі), згодився з таким присудом.

— Не вбивайте мене! — раптом дико скрикнув Антін, напружившись усім тілом, витріщивши очі. — Ой, не вбивайте!.. Я... я...

Луканько підкинув обріза, приклав до плеча. Але руки йому трусилися так, що й оддала це видно було. Він нахилився й поклав обріза на траву, підбіг до Молибоги і, висмикнувши йому з піхов шаблю (довго висмикав, Молибога йому допомагав), підбіг з нею до засудженого. Мах! Шабля збила Антонові кашкета і зіскла шкіру на лобі, заливши лице кров'ю.

Рубаний не впав, тільки поточився, а Луканько від того важкого вимаху полетів руками й лицем у колючий куц шипшини: йому завершилась голова.

— ... По цілі паль! — згадав Молибога потрібну для таких випадків команду.

Ті, що були з рушницями, підкинули їх до пліч і безладно, розрізнено забахкали. Антін похитнувся і впав, не згинаючи ніг, як дерев'яна колода, обличчям на гострий крайок пенька.

Після пострілів у лісі знов зробилося тихо. Він мурами стояв довкола і затуляв те, що діялось у повстанському таборі над спокійною річкою Самарою.

... Через два дні після цього повстанці убили ще одного чоловіка. Цей чоловік сам був прийшов до них і попросив, щоб його прийняли до повстанського загону. Але в декого виникла підозра, що це шпиг. Ба більше: один з повстанців сказав, що бачив його в „державній варті”, а пізнав його по пишних рудих, неселянсь-

* Поліція за гетьмана П. Скоропадського.

ких вусах. Сам він назвав себе сільським писарем з якогось далекого села, звідки серед повстанців не було ні одного чоловіка. На його біду він чомусь із першого погляду не вподобався Молибозі, і той звелів його зв'язати. Сердега страшенно перелякався, і це його згубило.

— А чого ти так трусишся? — гукнув через голову інших той, що приніс передніше дякову голову. — Якби ти невинуватий, то не боявся б...

— Признавайся! — гримнув Молибога.

За цього чоловіка спробував заступитися Пилип Никифорович, кажучи, що в такому становищі кожне труситиметься. Але на нього визвірився Молибога:

— Не лізь не в своє діло...

Молибога починав Пилипа Никифоровича не любити за втручання в його розпорядки і навмисно робив навпаки супроти того, що той радив. Тож і тут Пилип Никифорович тільки пошкодив вусаневі своєю обоною. Вусаня відвели за куці й розстріляли.

... Коли повстанців зібралось понад тридцять чоловіка, вони зважились на перший збройний виступ проти „сил контрреволюції”. А втім, захопив їх до цих дій ще й наказ якогось „центру”, що з ним через Сабадиря таки зв'язався Пилип Никифорович. Що це був за „центр”, цього й сам Пилип Никифорович гаразд не розумів, але він почав загіжджуватись у головах повстанців, як якась опора в їхній діяльності. Через те вони не почували себе самотніми... Отож вони, довідавшись одного разу, що лісовою прочисткою їхатиме загін „державної варти”, засіли в куцах та за деревами.

Саме перед цим уночі пройшов дощ, і сосновий бір, розпарений сонцем, густо пах своїм боровим духом, смолою-живицею, виповнював груди легкою бадьорістю. Коли по верховіттю проходив вітер, звідти спалася роса, б'ючи приємним холодком по щоках, по руках, а як хто був босий, то й по ногах.

Люди — хто сидів навпочіпки, хто лежав, притулившись ложу до зарослого колючою щетиною виду — напружено ждали. Для курців це ждання було тим важке, що не можна було курити: самосадовий дим — хоч і приємніший, може, за оті лісові пахощі — видав би їх

задалегідь варті. Це ж бо не жарт — тридцять цигарок самосаду!

Василь мав себе не зовсім добре. Його нудило (либонь, від страху). Він був біля Овечки і намагався від нього не відставати. За той час, як вони пожили вкупі, молодий парубок полюбив цього веселого й розсудливого чоловіка.

— Держись, козаче, — казав Овечка, посміхаючись своїми безбарвними очима: — це не те, що в бавів сало „купувати”...

Василь силкувався й собі посміхнутись, щоб показати, що він варті теж не боїться, але з тієї посмішки нічого не виходило. Йому тепер легше було б заплакати, аніж засміятись.

Лежачи під своєю сосною на теплій глиці, Василь бачив неподалік від себе нахилене над обрізом куряче крило Луканькового чуба. Разів зо два піймав на собі його погляд. З Луканьком у нього по-давньому була якась неприязнь. Якийсь час він думав, що то йому тільки здається, але якось один повстанець передав Луканькову думку — що треба всіх, у кого освіта більша, ніж чотирирічна (Луканько вчився три чи чотири роки), вирізати... щоб не було панів. Отже в нього була, у Луканька, причина для неприязні до Василя!

Василь раптом відчув на лівій руці, покладеній на глицю, якийсь лескіт. Підскочив, як ужалений. Але то руда лісова миша перебігла йому долоню.

Всі повстанці лежали тихо, майже зовсім не говорили. І то, мабуть, не тільки тому, що треба було мовчати! Не один бо з них був у такому стані, як Василь, не в одного шерхли, мовляв, з доброго дива губи...

Вгорі шумів ліс, розмовляв з невеличким вітерцем, а внизу була тиша.

Раптом з того боку, що від міста, зацокотіла бричка.

— Готуйся! — передав неголосно наказ Овечка, що був за командира з цього боку.

У відповідь заклацали закрийки рушниць. Василь відчув, як у грудях йому перестало битися серце. Бричка цокотіла дедалі дужче: зближалась. Запирскали ко-

ні. Стріляти мали, не підпускаючи близько: треба було тільки налякати. Незабаром вітер доніс запах кінського поту. А потім і самі коні показалися у просвітах між деревами, верхівці. З того боку, де був Молибога, розітнувся свист. І в ту ж мить ударив випал — один, другий. Луна подесятирила постріли, забахало звідусіль. Серед верхівців зчинилося безладдя. Один вискочив був зопалу вперед, але, зрозумівши, що стріляють спереду, повернув коня назад... Тачанка — то вона цокотіла — крутнулась — і застряла у вузькій процисті...

Ніхто з повстанців не бачив, де подівались ті, що сиділи в ній, але коли увесь загін варти повернув назад до міста і коли повстанці прибігли, там уже нікого не було. Можливо, що в них були запасні коні, прив'язані до тачанки, і на тих конях вони повтікали, а може, просто поховались у кущах.

По лісі пішов глухий бухкіт по мокрому піску багатьох кінських ніг, ліс двигтів, струщуючи росу. І той бухкіт віддалявся, зменшувався — нарешті зник...

Отже повстанці нікого не вбили, ані впіймали (так добре вміла тікати варта!), але, на превелику собі радість, здобули скоростріла з набоями, що лишився в тачанці. Це вже була чимала перемога. А в газеті, що виходила в м. Самарчику, після цього надруковано повідомлення про „півторатисячну банду”, що появилася в Самарському лісі.

Мабуть, через це на близькі до міста села став частіше наскакувати каральний загін Чернова та німці, це гнало до лісу дедалі більше селян, і повстанський загін Молибоги ріс, як із води йшов.

Тепер повстанці досить сміливо ходили на села у своїх власних справах — переодягтися, поспати в теплім затишку хати тощо. Звичайно це робили ночами.

Василь Роговенко здумав також одного разу піти провідати матір, а може, й ту, що про неї увесь час солодко мріяв, — свою Оксану.

Отож якось увечорі він і вийшов із лісу в поле. У полі вже стояли густі сутіні, а вгорі займалися перші зорі, блакитно-срібні, ворушкі.

Боячись великого шляху, Василь пішов боковим, мало наїждженим „стовпом” і зразу ж уступив у ціле море хлібів. Вони, високі, густі, злиті темрявою в суцільну масу, обступали невидний під ногами шлях, як безмежні простори чорної води. Тільки близькі, нахилені на шлях колоски, що черкали парубка по руках, поодинокі будяки та кущі жовтила, що скидалися в темряві, коли він до них підходив, на дерева, свідчили, що це не водяне, а таки рослинне море.

І колоски, і будяки, і жовтила — все стояло нерухоме, глибоко стишене, і тільки оті доторки Василевих рук чи колін будили їх із сну, немов ту воду сколихували. Тільки ж не все у полі спало: серед запашної тиші там то там хававкали та підпадьомкали перепелки, аж виляски ішли.

У відвоглому за вечір повітрі стояли гострі польові пахощі — дух врожайістих хлібів, різної прорости, дух, що його Василь давно вже не чув, сидючи в лісі. Це був дух волі, дух незв'язаности ні з якими страхіттями повстанського життя. Тільки ж він і тепер не міг утішатися цією волею! Він і тепер вдивлявся та вслухувався в темряву, щоб не накопитися на яку небезпеку. Що далі він відходив від лісу і ближче підходив до села, то більше зростала його боясть. Держав увесь час у руках наготові свого обріза, міцно стискував. Найменший підозрілий рух чи звук, як от хуркіт перепілки, що несподівано випурхувала з-під його ніг, примушувала його скидатися всім тілом. Він спинявся, пристоював, щоб перевірити, чи то, справді, тільки перепілка вилетіла.

А один раз навіть якийсь звірок шугнув попід його ногами — ховрах чи засць.

Коли він спинявся, ставала помітнішою тиха урочистість ночі. Вгорі, на небі, було так ясно й спокійно, а внизу... страшно. І страх гнав його далі: треба було швидше йти, щоб за ніч обернутися туди й назад. Ішов, намацуючи ногами шлях, сковзаючись по гладеньких

горбиках тонконогу. По якимсь часі перед ним забовваніли в темряві велетенські рукаті тіні млинів. Став спускатися в останню перед селом балочку; відчув ногами, що спускається, бо нічого не було видно.

Коли це до його слуху дійшло якесь не зовсім природне сюрчання: сюр-сюр... Василь придержав ходу, злякано прислухався. Таки справді щось сюркало. Напружив слух і зір до останньої міри.

Раптом із жита, недалечко від нього, щось як не вискочить — таке велике, як людина, а потім як не крикне нелюдським голосом.

Василь як держав обріз, так зопалу й бахнув у темряву, осяявши вогнем ніч, сколихнувши ударом море тиші. Але те щось велике зникло, мов би нічого й не було. Переляканий парубок став, не прибираючи, як бути — іти далі чи повернутись назад. Ноги йому в колінах підгинались, не скоряючись його зусиллю стояти рівно, твердо. Після пострілу знов зробилося тихо, навіть перепелки вмовкли. Тільки десь у селі обрідно гавкали собаки. Але те, що сталося, було таке незвичайне, що Василь навіть подумав, чи то не почулося йому, часом. Він згадав оповідання Пилипа Никифоровича про галюцинації, що бували в нього. Підбадьоривши себе цим, Василь пішов обережно далі. Але скоро він ступнув з місця, як відчув, що нога щось перекинула, а потім наступила на щось м'яке. Він присів, не здіймаючи ноги з того м'якого, і, присвітивши цигаркою, побачив... клітку на пташок і дідову Вертину шапку-громак. Тепер йому було ясно, що сталося: це дід Вертя ловив вабином перепелів, а шапку зняв, щоб не заважала, як ляже під сітку.

Василь хотів був гукнути старого, що, видимо, десь притаївся в житі, та, зрозумівши, що це пошкодило б конспірації, пішов далі. Пройшовши трохи, згадав, що несе дідову шапку, — кинув її машинально в жито.

Незабаром він був уже в селі, пробирався обережно попід темними тинами та повітками — боявся згвалтувати собак. Нарешті й до свого двору вскочив.

Мати й злякалась, і зраділа без міри, його голос почувши. Відчинила двері, засвітила каганця, вечеряти

мерщій дала. Василь їв, а вона стояла біля нього, дивилась-надивлялась при світлі каганця, що перехитував хату своїм блиманням. Плакала. Витирала кінчиком стренької хустки з голови свої старечі, виплакані за бідування очі. Розповідала крізь плач про страшні чутки, про вбитого „десь у лісі” Степанцевого Антона...

Василь нервово спинив руку з шматком хліба в сметані, не доніс до рота. А потім того, щоб заглушити прикрий спогад про лісове вбивство, сказав навмисно жорстоко:

— Так їм і треба: вони з людей кров пили...

— Бог з тобою, сину! — скрикнула перелякано стара жінка. — Не кажи так: вони ж такі люди... А кров пили всі один з одного... А он як треба було тобі грошей, як учився, я пішла до Гиренка, а він і позичив, спасибі йому...

— Ви не розумієте цього. Та добрість у нього від багатства: позичив, бо мав що позичати...

— Тавжеж.

— А ви б подумали, звідки в нього це багатство. Він з наймитів та бідних висмоктував усю силу, як павук. З поту бідних, таких, як ми, у нього багатство... Отож тепер революція й має зробити експропріацію експропріаторів...

— А то ж воно що таке? Хата така чи що?

Василь устав від столу, махнув зневажливо рукою.

— Ет, ви все одно не зрозумієте... Давайте краще передягтися мені!

Та тут мати несподівано розсердилась.

— Дивись, сину, щоб тобі з великого розуму та не було біди? Чого тобі треба було від німців тікати? Он інші хлопці, твої товариші, як Гнат Кутченко, Каленик Губенко, сидять дома... Німці потрусили, нічого не знайшли та й пішли собі...

І вона знов заплакала. Стала шукати, плачучи, Василеві переміну...

— Мені при старості й прихилитися ніде буде...

Василь побачив, що переборщив, завдав необачно матері болю. Але нічого не сказав, узяв мовчки сорочку і пішов у сіни передягатись.

... А другого дня вранці дід Вертя, доручивши дзвонити своєму помічникові (була неділя), вийшов на базар розповісти про свою дивовижну вночішню пригоду, таку, що їй дорівнювали хіба тільки деякі з його „турецьких” пригод.

На базарі, як то звичайно бувало в неділю, крім бабів, що вишикувалися в молочно-яєшно-пшоняну лаву, було ще багато чоловіків-гуляк. Деякі з них ішли до церкви, а опинились тут — ловили, як там кажуть, виторопні і прислухались до новин, що їх приносили та привозили звідусіль разом із яйцями та пшоном щebetливі бабочки чи й ще там хто.

Цим разом найпекучішу новину приніс, видима річ, дід Вертя, і всі з превеликим зачудуванням слухали його схвильовану оповідь. А правдивість оповіді підтверджувало, крім усього іншого, ще й те, що в діда на голові не було вже його громака, а була якась хлоп'яча, звилізлими клоччям шапчина. Через те дехто спочатку навіть не впізнавав діда.

Річ зрозуміла, що страшна пригода не в одного викликала щире співчуття до потерпілого. Проте знайшлися й такі, що не втерпіли, щоб не поглузувати з старого.

— А де то ви, діду, шапки відбігли? — спитав один із таких — Остап Криворучко.

— Цюцю, дурний! — огризнувся дід, махнувши зневажливо рукою. — Ти йому про діло, а він про козу білу. Якби тобі таке, так ти б, може, й штанів відбіг — не то шапки... Побачив би ти, як ударило!

Але деякі подробиці з його оповідання викликали сумніви і в тих, що не хотіли глузувати. Так, не всі з таких пойняли віри тому, що нібито під час ловів до нього підійшов був такий завбільшки перепел, як добра курка, а гунав ногами, як кінь. Це, безперечно, було перебільшення. Загадкова справа була і з вибухом, що, за дідовими словами, осяяв усеньке небо. Головне, що він не міг пояснити, звідки „ударило” — з неба чи з землі. Схилявся, проте, до здогаду, що це була якась божья передзнака на якесь лихо.

Цьому останньому здогадові вірили всі. Були бо й інші ознаки цього лиха: наскоки Чернова та німців, спалені хати, що чорніли вже не в одному місці в с. Лататті, розліплювані скрізь революційні відозви, таємниче зникнення Степанцевого Антона, чутки про повстанців у Самарському лісі...

З базарю пішов дід Вертя до церкви і, як розводив кадило, сказав о. Харитонові:

— А мені вчора, о. Харитоне, була okazія...

— Яка okazія?

Старий розповів, а тоді попросив відслужити його коштом молебінь, бо, мовляв, може, то й нечиста сила діяла йому на шкоду.

Отець Харитін відмовився служити, і через те бідолашний дід довго не міг заспокоїтись. Він усього став лякатися, і звичайнісінькі речі здавалися йому хто-зна й чим. Так, наприклад, коли він увечері ліг спати і вже був майже задрімав, йому почулося, що наче щось гукнуло: — Е-ей...

Він лупнув у темряві очима, розбуркавшись, і прислухався: крик повторився, та ще й зовсім виразно:

— Е-ей...

І тільки схопившись на ноги, він добрав, що то: то свистіло в його зарослому густим волоссям носі. Щоб остаточно заспокоїтись, він ще раз, уже навмисне дмухнув у ніс: звук вийшов чистий і ясний.

— „Чисто тобі, як у сопілку”, — подумав, заспокоючись, старий.

Та зовсім він перестав думати про це аж тоді тільки, коли знайшлася його шапка: її, прибиту дощами та пилом, викосили в жнива косарі і, впізнавши, передали власникові.

Пилип Никифорович Стовбур не відважувався йти на село, але село його не забувало. Якось один лататтняський повстанець приніс йому листа від... учительки Галини Сосипатрівни.

Галина Сосипатрівна починала здалека.

„Я ввіссала з молоком матері християнську істину, — писала вона: — як бачиш ближнього в нещасті, допоможи. Носячи в серці цю істину, я ще за війни хотіла була йти в сестри-жалібниці, щоб допомагати нашим нещасним раненим, але незалежні від мене обставини не допустили до цього. Тепер Ви, Пилипе Никифоровичу, опинилися в біді (хоч і безневинно, я певна), і я хотіла б для Вас стати сестрою-жалібницею. Ви ж, як і я, самотня людина, і сам Бог велів нам не цуратися одно одного. Напишіть, — може, Вам чого треба, то я передам.”

Але на Пилипа Никифоровича цей лист подіяв не так, як того сподівалася його авторка. Йому стали на пам'яті такі випадки з життя деяких нещасних ближніх, коли отакі сестри-жалібниці спочатку допомагали в біді (під час хвороби, наприклад), а потім, скориставшись хворим запамороченням тих бідолах, одружували їх із собою. І хоч потім бувало таке (наприклад, з учителем Олексівим), що людина, усвідомивши це здоровим розумом, і волосся на собі рвала, але... є, мовляв, каяття, та вороття немає.

Тим то Пилип Никифорович навіть не відповів на щирого листа вельми зичливої самотньої вчительки. Тільки ж це вже було в нього більше розпачливе зусилля, аніж тверде вирішення. Справа бо в тому, що лісове життя (на повітрі!) та добре харчування (він мусив тепер їсти із спільного казана м'ясиво замість своїх колишніх переважно вегетаріанських страв) дедалі дужче роз'ятрювали в ньому „біса”. Найбільша небезпека була в тому, що йому починало здаватися, що він дбаючи про здержливість, насправді помиляється, що краще взагалі йти за голосом природи, як то роблять його товариші-селяни. Але схаменувшись, він сердився на себе і звичайно йшов купатись, щоб угамувати „біса”. Тільки ж купатись ставало дедалі неприємніше: вода була вже холодна, особливо ранками. Але вночі, коли він зігрівався в затишному курені, „біс” знову турбував його та не давав заснути.

Нарешті похотіння так у нього зросло на силі, що він трохи чи не на краю справжньої загибелі опинився.

Дійшло ж бо, кінець-кінцем, до того, що він став робити зовсім дикі вчинки, такі, що їх, здавалося, ніколи не робила б людина при своєму умі. Обмарений, повний жаги, він, як снохода, ішов з табору так, щоб його ніхто не бачив, і заходив далеко в лісову гущавину, між кущі дикої шипшини та терну.

У тих кущах він сподівався зустріти якусь випадкову жінку чи дівчину, що могли прийти туди по кисллиці чи дикі груші. Можливість такої зустрічі була найменша, бо тепер, коли в лісі траплялися убивства, ні одна жінка не відважилася б туди піти. Але жага захоплювала його надією. Він припускав, що котрась із жінок не збоїться повстанців, якась жінка-революціонерка, або, може, це буде якась розпутна жінка, що сама залюбки піде на таку „небезпеку”.

Він знаходив затишні куточки, такі, де було б дуже зручно зустрітися з жінкою, куди не могло засягнути стороннє око. Навколо стояли непролазно-густі кущі-куделі терну, обтяжені сизими кетягами ягід (теж принада для жінок!), а між тими кущами вивищувалися поодинокі дикі груші. Червоно вкраплювалася в листяну зелень лісової гущавини горобина... Під ногами слалася м'яка, гриваста лісова трава, запрошувала сісти. І вимучений чоловік не раз сідав на неї, нишком зідхнувши. А потім ішов назад з великою тугою та пригнобленням на серці.

Кінець-кінцем на ці його часті зникання звернув увагу Василь і якийсь запитав:

— Куди це ви ходите?

— Та так, знаєте, — відповів з легким збентеженням присоромлений учитель: — люблю ліс пізнього літа: там кисллицю зірвеш, там солодку грушку знайдеш у траві, грушку з підгнилим бічком, знаєте...

Тільки ж робив це й далі, утративши цілком самообладу. А як ходіння по лісі виявились марними, безнадійними, він став ходити на прочистку, де були більші можливості, ходив, готовий на все. Засідав за кущами-сосонками так, як колись це робив Овечка. Це він робив здебільшого рано вранці чи надвечір, коли баби йшли на базар чи з базарю. І з цієї засідки жінок він,

справді, бачив, це наливало його тіло солодкою млістю, палило мозок вогнем. Але жінки ходили тепер завжди цілими гуртами, і це ставало на заваді, це казило його, доводило до божевілля. Та от йому одного вечора нарешті пощастило: він побачив селянку, що йшла сама. Це було вже, правда, на узліссі, куди він з розпуки зайшов і де зачіпати жінку з таким заміром було небезпечно.

В цьому лісі були вже самі низенькі, пообгризувані та пооббивані кущі, серед яких людину далеко було видно, а далі починалося вже й зовсім голе поле, освітлене низьким приземленим сонцем.

З того поля, оголеного геть чисто жнивими, віяло простором і волею.

О, давненько вже не бачив цього простору наш лісовик! Тільки ж тепер він ані поглянув у туя далечинь! „Біс” погнав сердешного чоловіка на риск. Він побіг, прихилившись, поміж кущами, волочачи по землі свою рушницю. Було таке, що він, спотикнувшись, і рачки брався. Колючі кущі дряпали йому лице, руки, скидали кашкета, всяково заважали. Бачив: жінка, боячись, видимо, недалекого лісу, ішла дуже швидко, майже підбігцем, поблискувала проти сонця товстими литками. Та от захеканий чоловік таки догнав її, а догнавши, став на ноги, як із-під землі виріс.

Перелякана на смерть жінка закам'яніла на місці, побачивши несподівано біля себе озброєну людину. Хотіла, либонь, крикнути — і не могла. Жах відібрав їй голос. Мерщій простягла йому своє добро — брудний, у латках клунок.

Але озброєний чоловік ані поглянув на той клунок, і він випав з її тремтячих рук на землю.

— Що ви? Що ти? Я не розбійник, молодець... не грабіжник! — вимовив Пилип Никифорович пошерхлими губами, а його очі засвітилися запобігливою добротою.

Перед ним стояла середнього віку селянка з непоганим обличчям, при здоров'ю, повнотіла. Дивилась на нього витріщеними очима, чогось страшного чекаючи.

Не знаючи, з чого почати, Пилип Никифорович

узав її за руку, з величезною насолодою торкнувся до її шкарубких пальців, долоні.

— Я не грабіжник... я дам тобі ось...

І він вийняв з кишені срібні царські карбованці, став укладати в її неживу, негнучу долоню. Та жінка, як на ножі, тіпалася в його руках, болюче стогнала:

— Боюся, боюся...

— Бери гроші, дурна...

— Боюся... Пустіть!..

Раптом Пилип Никифорович відчув, що найжорстокіша лють, якась нечувана сила („тваринна”, сказав би він раніш) затуманює йому розум, і він, зціпивши зуби та відчуваючи насолоду вбивства, прошепотів:

— Коли так... я ж тебе можу зарізати...

Казав, а сам тіпався всім тілом, ноги йому в колінах підгинались, не корилися його волі.

Жінка, усвідомивши страшні слова, раптом зів'яла, зігнулася, як насипаний натрусом мішок, і, скоряючись силі, опустила у холодок куща — відкинулася на вигнуті за спину руки. І зголоднілий на ласку чоловік упав — його кинуло з нелюдською силою! — на ноги чужої, але такої дорогої жінки...

Та саме в цю мить раптом заперскали поблизу коні, і чийсь голос владно гукнув:

— Ей, хто там? Стрілять будем...

Горопаха вмить зірвався на ноги — щоб його побачили і не стріляли (він з голосу пізнав, що то повстанці).

— Свої. Це я... Ось документа перевіряю, — сказав двом селянським парубкам, що під'їхали. А голос йому зривався, і весь він хитався на ногах, як після хвороби.

Прийшовши після цього до табору, Пилип Никифорович негайно поліз у воду — щоб якимось угамувати „біса”. Цей випробуваний його засіб тепер більше, як звичайно, подіяв: вилізши з води, він так трусився від холоду, що довго не міг ушити ноги в холошу, як одягався. Щоб зігрітися після цього, він зразу ж ліг спати в курені. Незабаром йому зробилось тепло, і він заснув. Йому приснилося, що він Робінзон на незалюд-

неному острові, де немає нікого, де немає жінок. У нього є коза, і ту козу він гладить ніжно по гладенькій шерсті на спині, під черевом, щоб вона стояла й давалась доїти. Коза, справді, стоїть і, піднявши трохи та повернувши назад рогату голову з нашорошеними під рогами вухами, прислухається до того, що робиться в неї ззаду...

Гляне Стовбур-Робінзон, а то вже не коза, а ціла корова. Аж затремтів спраглий чоловік з радості, що в нього корова: коза бо дуже мала для нього.

— Я тебе хочу здоїти, — каже Пилип Никифорович до корови, як до людини.

— А я не дамся, — відповідає корова, кокетуючи, як жінка.

— Хіба ти мене не любиш? — допоминається Пилип Никифорович.

— Пхе...

— Покохай мене, прошу тебе...

— Пхе...

— Покохай мене...

— Дій...

Корова стала поготівно, широко розставивши задні ноги і упершися ними, як сохами, щоб не схитнутись.

Відчуваючи, як крізь жмені йому, дояреві, тече молоко, Пилип Никифорович прокинувся, лупнув очима. У відкриті двері куреня лилося місячне сяйво, а надворі стояла могутня лісова тиша, могутній спокій ночі. Крізь ту тишу чути було близьке соковите хрумання: то недалеко від куреня — він знав — стояла корова, одна з узятих на м'ясо.

Бажаючи з якоюсь упертою рішучістю продовжити сон, стачений, немолодий уже чоловік зірвався на ноги і виліз крадькома з куреня, щоб кинутись туди, де порушувало сонну тишу голосне хрумання. Сон м'якою павоттю-ватою висів йому на голові, і він свідомо не хотів тую павоть зривати.

Сизосрібна ніч охороняла найпотайніші переживання людини.

Корова стояла в тіні під кущем передом у темряву, і тільки її зад з покладеним між гострі випини кісток

хвостом був на видноті. Запаморочений сном чоловік узяв гладити того хвоста, відчуваючи долонею тепло живої шкіри.

Та корова раптом крутнула задом, боляче наступила ратицею людині на босу ногу. Аж тепер Пилип Никифорович остаточно прочумався і злякано відскочив від корови, як упійманий на гарячому злодій.

Один з повстанців, що спав надворі, підвів голову й спитався:

— Хто там?

— Це я, спи... — заспокоїв його порушник тиші і знову поліз до свого куреня.

Одного дня в Самарському лісі появилася самітна жінка, одягнена по-міському. Звернувши з прочистки, вона пішла прямо в глиб лісу, в найбільшу його гущавину. Високі сосни, як похмурі вороги, мовчки, обступили її з усіх боків, затулили від світу.

Мала й цілком беззахисна в дикому царстві лісу, повному тепер усяких небезпек, жінка раз-у-раз боязко роззиралась. Інколи пристоювала, мабуть, щоб роздивитись, куди йти. А потім знов рішуче йшла вперед.

Іде — коли це: шасть! Жінка скинулася нервово, аж вузликом у руці вимахнула. З-за куща приснула дика коза. Відбігла трохи і стала між стовбурами сосон, дивлячись на незнайому істоту круглими очима. Але стояла тільки мить, бо потім разом з пострілом-ударом підскочила вгору, цапки стала, а далі закинула безживно голову на спину і впала набік.

Звук пострілу, стукаючись від стовбура до стовбура, заляскав дерев'яними відлунками, упав теж, знесилений, поблизу.

Збоку, недалеко від жінки забілів між соснами димок того пострілу, а як він розійшовся, жінка з жахом побачила чоловіка в солдатській шинелі, з рушницею в руках.

— Руки вгору! — гукнув чоловік і ступнув до жінки.

Жінка підкинула руки разом з вузликом.

— Отуди к бісу! — вимовив лагідно чоловік, побачивши, що перед ним беззбройна жінка. — Ти чого тут? Опустити руки...

Жінка сказала, що хоче знайти вчителя з с. Латаття Пилипа Никифорович Стовбура. І додала:

— Я сама вчителька.

Коли Іван Овечка (а це був він) привів цю жінку, зав'язавши їй хусткою очі, до табору, усі, хто побачив, аж ахнули, здивовані його здобиччю: в одній руці невидюща жінка, а в другій — коза, за ногу тягнута.

Парубки кинулись до нього, як вовки, на любов зголоднілі.

— Ану розійдись! — спокійно, але твердо гримнув Овечка, беручись рукою за рушницю, що висіла на плечі.

І хлопці, знаючи, що з „дядьком Іваном” не можна жартувати, як він сам не жартує, спинились оддала.

Овечка повів жінку до Стовбура, що сидів над водою і чистив свою рушницю. Пилип Никифорович і очам своїм не повірив, коли Овечка, привівши до нього жінку („Никифоровичу! Ось до тебе”), зняв хустку з її очей: це була Галина Сосипатрівна.

— Ви?! — скрикнув, подаючи їй руку. — Як ви сюди забились?

І почервонів своїми плямами. Галина Сосипатрівна теж почервоніла усім своїм рясотинням. І чомусь оглянулася, ніби — чи вони самі. Але поблизу нікого не було, бо й Овечка зразу ж пішов геть, до своєї кози, що її кинув був там, де його зустріли парубки. Далі Галина Сосипатрівна сказала Пилипові Никифоровичу, що принесла йому білля... хоч відповіді на свого листа й не одержала. І почала розв'язувати свій вузлик.

Пилип Никифорович, здавалось, був зворушений, попросив дбайливу жінку сідати „хоч на траву”.

— Бож ви притомились, мабуть, — сказав. — А тільки — навіщо ви це? Я дещо маю...

Але від принесеного не міг відмовитись: це було б дуже жорстоко. Галина ж Сосипатрівна забилась у таку глушину ради нього, наражала себе на кару за зв'яз-

ки з повстанцями... Нарешті їй загрозувала в лісі небезпека як жінці...

— „Як жінці?“

Він не дивився на ту, що сиділа біля нього — марив. Говорив, відгукувався на її слова — і марив. Це ж здійснювалось те, що його він так шукав, ходивши в нестями по лісі! Біля нього була жінка! Жива, з живим голосом і тілом жінка!

Слухав скрипучий голос Галини Сосипатрівни, а думав про своє.

А Галина Сосипатрівна говорила про село, про школу. Що там сумно. Що в школі без нього мертво. Наближається початок шкільного року, а другого вчителя в школі немає. А він же був для неї, як опора в роботі...

І в її мові був сум, біль покинутої сироти.

Пилип Никифорович прогнав зусиллям волі солодке запаморочення. А вже зовсім йому полегшало, як глянув на свою розмовницю: висушена, як тараня, безгруда постать, тоненькі, як палички, руки й ноги, спідня губа зовсім уже по-старечому зібрана очкурком, не тільки лице, а й шия обсіпані ряботинням, як просяною половою. „Як свята Женев'єва”, згадав образ французької святої, що про неї читав колись в одній книжці. Ні, такій жінці навіть у партизанському лісі ніщо не загрозувало! А потім стало навіть противно, що вона, прикидаючись сиротою, хоче заволодіти ним... Сиротою або „сестрою-жалібницею”.

Чемно (і холодно!) запропонував гості покуштувати „повстанського борщу” з громадського казана.

— Досі були борщі — гетьманський, київський тощо, — пожартував з своєю блідою усмішкою, — а тепер ще буде й повстанський...

Але Галина Сосипатрівна від борщу відмовилась, а натомість попросила вивести її з лісу, щоб вона змогла на вечір повернутись додому.

Пилип Никифорович зав'язав їй очі. Галина Сосипатрівна здригнулась, як він торкнувся рукою до її виска, а на Пилипа Никифоровича це подіяло навпаки: йо-

му стало противно. Узяв її за руку, теж суху й холодну („як у жаби”) й повів.

Незручно було вести її з зав'язаними очима, але так треба було, щоб у товаришів не виникло підозри, що це, мовляв, шпигунка. Ішли, майже не говорили. Коли Галина Сосипатрівна, не бачачи, спотикалась, — хапалась за нього обіруч, ніби тулилась. І з огляду на це Пилип Никифорович, як тільки відійшли трохи від табору, похопився розв'язати її очі.

І от несподівано Галина Сосипатрівна запропонувала сісти під одним кущем шипшини.

— А ви ж не спізнитесь? — обережно спитав Пилип Никифорович, забувши навіть згадати про те, що це був один з тих кущів, під якими він передніше мріяв зустрітися з розпутною жінкою.

Галина Сосипатрівна ображено нашорошилась, проте заспокоїла його:

— Ні, ще рано...

І, сівши перша, сказала:

— Я ж, Пилипе Никифоровичу, забилась сюди не для того, щоб так мало побути з вами. Сідайте! Чого ж ви стоїте?

Він сів, але так, щоб вона не могла до нього, якби здумала, прихилитись.

— Та ви боїтеся навіть сісти біля мене! — образилась вона вже серйозно. — Невдячний! Я до нього йшла, як до... рідного... наражалась на небезпеки... Чи розумієте ви, на яку небезпеку наражалась я в цьому лісі, як жінка?

— „Ні на яку!” — хотілось крикнути обуреному чоловікові. — „З отим ряботинням... з отакою губою!” А вголос вимовив:

— Що за претенсії! Я ж вас не просив іти... Я ж навіть на листа не відповів...

Йому тепер хотілося бути з нею якнайжорстокішим.

— Так?! — глянула раптом з ненавистю скривджена жінка. І підхопилась на ноги, як буря. — Невдячний! Звірюка! — гукала люто крізь сльози. — Лишіть мене...

І сама в ту ж мить кинулася від нього, зникла за деревами.

А Пилип Никифорович пішов спокійно назад. „Біс” був тепер так далеко від нього, як ніколи перед тим. Так легко йому не було навіть після купання в найхолоднішій воді. А попередні свої мрії про жінок він згадував тепер, як хворе марення.

— „Тільки ж чи надовго... цей спокій?” — подумав.

Але йому було присмно, що він знов став самим собою. Тверезим, твердим у поглядах і поведінці.

VII

Не тикай носа до чужого проса. — Материн жаль, дівчина плаче, о. Харитін передчуває свою загибель. — „Ми гімни тобі заплели, червоний тероре” (В. Чумак).

Коли Василь зник із села, Гнатові довелося самому ходити до „центру”. Ходив він і далі левадами, ховаючись від нахабних парубків, — хапливо переходив Степанцеву греблю, перехоплювався швиденько через Степанцеву леваду. Але тепер це робити — проминати небезпечні місця — було багато легше: у левадах скрізь стояли сизозелені хмари густих ліз та купи кучерявих верб, а від хат його загуляли стіни високих конопель. Коноплі стояли понад стежкою, і частенько треба було відхиляти голову та плечі, щоб тії коноплі не обтрусили своїм чадно-пахучим цвітом.

Крім Василя, з лататтянського товариства вибули ще Самсон Ліпшиць, що виїхав до міста перед початком навчання в гімназії, та Каленик Губенко, що... одружився з Наталкою Степанцівною і виїхав з нею на місце своєї праці.

Наталка з великою охотою занехаяла науку, бо натомість придбала краще — чоловіка. Це була перша в товаристві така подія, і вона залишила у всіх якийсь жаль, почуття якоїсь втрати. А чому — це з них не всяке могло б пояснити. Хлопцям було сумно, може, тому, що не один з них мріяв про Наталку, багатого батька дочку (хоч і всі були соціялісти та анархісти!),

а дівчатам — що... не вони — та чи та — вийшли заміж.

Отже в товаристві стало „не так весело”. І Гнат, власне кажучи, вже майже не цікавився ним. Він чекав настанови на посаду вчителя до лататтянської школи, це зробило його поважнішим і „вищим” супроти інших. Та й ще б пак! Адже він мав тепер стати трохи не таким, як перед цим був у їхньому гурті Пилип Никифорович! Тим то він став охітніше бувати в о. Харитона, ніж у шкільному садку, волів слухати мову цього мудрого діда замість щоб „бавитися” дурним патяканням таких порожніх балакунів, як Дужко. Дійшло, кінець-кінцем, до того, що він навіть будніми днями став заходити до о. Харитона.

Це гуляння в будень дуже не вподобалося Гнатовому батькові, людині без будь-яких ніжностей до вченого сина. А були ж саме жнива, починалася возовиця, і парубок „до зарізу” був потрібен дома. Особливо лютило його те, що син, гуляючи допізна, не міг потім рано вставати. „Хоч не в’їжно, так улїжно!” — гукав він не раз, заскочивши з току, іноді й з вилами чи граблями в руках, до Гнатової комори. І Гнат, заспаний, навіть не вмиваний, мусив іти скидати снопи з воза чи щось інше робити. А втім, він уже не дуже зважав на батька: знав, що незабаром матиме свій хліб, „учительський”.

Мати Гнатова, навпаки, заступалася за нього, бо нишком думала, що синове вчацання до попа (а Гнат їй прямо казав, куди ходить) дасть їй невістку-попівну. Вона, коли б їй і сказав хто таке, не повірила б ніколи, що Гнат ходить тільки слухати мудру мову о. Харитона. І, можливо, що мала рацію, так думаючи. Бож, наприклад, для розмов з о. Харитоном не треба було так часто та дбайливо голитись, як то робив тепер Гнат. Варте було уваги й те, що Гнат не називав уже свого носа „кирдею”, а, навпаки, частенько простоював біля дзеркала, вивчаючи найменші його риси. Це видивляння нагонило якнайбільшу лють на батька, коли він, одвухнувшись із току, бачив сина за такою „роботою”. Та мати, його охорона в такі хвилини, втішалася цим, казала, що він гарний.

Кінець-кінцем Гнатові й самому стало здаватись, що він не поганий, що й ніс його має не таку вже неправильну форму, особливо, як дивитися трохи збоку.

До речі тут буде згадати, що він з якогось часу облишив зовсім ходити до Ганни Зворітьківни.

Річ зрозуміла, що на часті Гнатові розмови з о. Харитоном звернули увагу й у товаристві. Одного разу, як Гнат зайшов у садок, Омелько Деркач прочитав уголос свого нового вірша:

Новина у світ летить:
Один хлопець наш (хто саме —
Не скажу, бо він між нами)
Дуже внадився ходить —
І вже, десь, не без причини! —
До хорошої дівчини, —
До дівчини навпростець...
Хто ж той спритний молодець?
І хто — вгадуйте! — вона,
Та дівчина чарівна?

Натяк був такий прозорий, що Гнат мусив тут же при всіх висловити з приводу таких „методів” своє обурення.

— Чорт-зна що! — сказав. — Це просто некультурно!

Оксана вислухала все це з лагідною усмішкою, а потім того сказала, що вірш не туди заадресований, бож, мовляв, той, на кого натяк, взагалі дівчатами не цікавиться. І сказала це таким тоном, що ображений парубок почув у цих її словах швидше оборону, ніж іронію.

А тим часом у домі о. Харитона Гната приймано гарно, навіть радо. Особливо уважно та приязно ставилася до нього стара попадя. Оксанина мати: усяково хвалила його і частенько запрошувала до хати на чай чи на каву. Сам о. Харитін частував його новим прозоро-золотим медом.

І Гнат дедалі дужче звикав до них, до їхнього широкого, порослого споришем подвір'я, повного гусей, качок та іншої птиці, до старосвітської хати з ганком, оброслим зелено-кучерявим плющем та крученими паничами. Кінець-кінцем йому стало ясно, чому його так

гарно приймають. Всяке бо легко зрозуміє, чого в домі, де є дівчина на відданні, так шанують молодого парубка. Але він з обуренням відкидав думку, що це так, мовляв, теща наставляє пастку на жениха, годує, щоб привабити. Цей дотеп видавався йому аж ніяк не дотепним. Агрипина Антонівна (Оксанина мати) здавалась йому просто доброю жінкою, без будь-яких хитрощів чи пасток. І розмовляла вона з ним завжди поважно, статечно, як з поважним чоловіком, „готовим” уже вчителем. Здебільшого нарікала на погані звичаї „теперішньої” молоді.

— Тепер же молоді, — казала, наливаючи рукою в широкому, старомодному рукаві „халадайки” запашну каву, — ні Бога не бояться, ні людей не чтяться...

— І попів ні за що мають, — прикидав їй у тон, прискаливши око та моргаючи Гнатові, о. Харитін.

— Одружуються й живуть без вінчання, — вела далі свою мову статечна жінка, не звернувши уваги на чоловікову іронію з приводу улюбленої теми її розмов.

Але дивне диво: Гнатові подобалось те, що казала стара жінка, а не іронія о. Харитона. Він згоджувався, що вінчання потрібне, бож одруження, мовляв, важлива подія в житті, і її треба всяково, отже й вінчанням, зміцнювати.

— Я, як буду женитись, — мовив поважно, — вінчатимусь...

Оксана говорила з Гнатом здебільшого жартом.

Останнє Гнатове гостювання у Штепенків було таке. Прийшов він якимось у суботу, досить рано надвечір, коли сонце було ще над хатами. Отець Харитін сидів у холодку під своєю улюбленою грушею, що росла майже серед двору, недалеко від колодязя. Стругав ложку з грушевого ж дерева.

— Це я готую собі нове ремесло, — мовив, наче жартом, до гостя, запросивши його сідати біля себе на лавці, що була прироблена до стовбура тієї груші. — Бо за нового суспільного ладу таким дармоїдам, як я, не буде місця... За того ладу, що його принесуть оті, що до которого часу переходять в лісі... Ви читали? Півтори тисячі ж їх... Ото ж я й стругатиму ложки, а

це вже буде суспільно-корисна праця... Гай-гай, — мовив він потім, злегка зідхнувши, — в наші часи не було так ясно, як тепер, — яка праця корисна, а яка ні. Тоді й попування можна було розуміти, як слугування народів. Адже тоді й слово „семинарист” було рівнозначне з словом „революціонер”, і революціонери здебільшого з семінарій виходили...

I, помовчавши трохи, додав:

— А ложки я люблю робити, особливо, як попадеться добре дерево. Груша для цього найпридатніша, береза гірша... на Україні з берези їх майже ніколи не робили, усе з твердого дерева... Дивіться, яка ось красунечка вийшла! — показав він уже готову, свіжовистругану ложку і погладив її великим пальцем зсередини.

Вечір поволі спускався на село. Сонце сховалося за будівлі сусіднього двору, і тіні на подвір'ї стали темніші. Повз двір вулицею проїжджали з важким скрипом останні гарби з пашнею. Від тих гарб ішов сухий уже дух поля, нової соломи. Далі почала йти череда, що несла над собою в нерухомому вечірньому повітрі густу хмару куряви, курява душила збитим шляхом та сухими кізяками. Вона помалу лягала на поблизькі будівлі, заходила на попове подвір'я. Тільки ж водночас на цьому подвір'ї, разом із вечеровим похолодом, став поширюватися і запах нічної фіялки, що була десь у квітнику біля хати.

До колодязя з хати вийшла по воду наймищка, маторна селянська дівка, і посміхнулась до Гната, як до ...господаревого родича (зятя!). Гнатові приємно тьохнуло в грудях.

Голосно заскавучав коловорот — як дівка стала тягти воду. На цей звук притьмом кинулися гуси, що досі сиділи на спориші біля сажа, і густо обступили дівку, високо витягаючи шиї, вимогливо гелгаючи. Дівка налила їм у коритце води, і вони його миттю опали. Набирали в дзьоби холодної води, високо підносили голови, глигаючи. Напившись, вони стрепенули в якомусь незрозумілому для людей пориві крилами і з глосним криком побігли через увесь двір, деякі з них летіли над головами інших...

Над вухом у Гната загув жук і, вдарившись об його плече, упав додолу.

На ганок вийшла Агрипина Антонівна і покликала обох — „старого” й гостя, до хати. Гостя вона назвала (як і раніш це вже робила) Гнатом Пилиповичем.

Коли „Гнат Пилипович” увійшов до хати, до приміщення, з простилками на помості і з мереживними завісками на вікнах кімнати, Оксана стояла коло вікна: дивилась через зелену герань на вулицю чи, може, й далі, туди, де червоніла вечірня заграва. На ній була біла з тонкого шовку сукня, що виразно показувала її струнку постать, вирізьблювала на тлі вікна й заграви.

— Добрий вечір! — обернулась вона, подаючи Гнатові руку. — Сідайте!

Гнат звернув увагу, що цим разом у її мові не було звичайної жартівливості, хоч іскри ввічу й засвічувалися (від заграви?), ніби іронічно. Але то, може, була й... радість, що він прийшов... Гнатові знову тьохнуло в грудях на думку про це. Його щастя було цілком можливе, було вже зовсім близько.

У хаті стояла вже півтемрява, м'яко обкутувала канану за столом, що стояв посеред кімнати, чорне тіло піяніна в кутку, великий портрет якогось архиєрея на стіні, образи на покутті. Серед м'якої тиші розмірено цокав важкий стінний годинник, що, здавалося, з рипом відмірював час; десь біля порога чи, може, аж у сінях сюркав, ніби вода в дзвінку посудину падала, цвіркун. Вікна були повідчинювані, і ними налетіли в хату нічні метелики, що липли до всього білого — лєскітливо до обличчів, до рук, до білої Оксаниної сукні.

З присадка йшов до хати ніжний запах нічної фіялки, невидна павоць запаху. На столі, що яснів у сутні цукровою білістю скатертини, уже шумів і вигравав привітно самовар, посвічував унизу жаринками, як вогняними очима, і робив вогняні квіти на таці. Через скількись там хвилин о. Харитін уніс із другої кімнати засвічений гасник, і гостя запросили до столу.

До чаю Агрипина Антонівна запропонувала „Гнатові Пилиповичу” свіжої морелевої конфітури, а як той

не зразу тієї конфітури взяв, звернулася жартом до дочки:

— Дочко! Пригости ж гостя, запрошуй... Оце яка ти! Наче ж ми й виховали тебе як слід...

І Оксана, взявши церемонно „блюдечко”, поклала в нього трохи конфітури й подала Гнатові. Гнат чемненько подякував, маючи себе якнайкраще через таке дбайливе ставлення вродливої дівчини.

— Іван Семенович Нечуй-Левицький, — мовив о. Харитін, не починаючи пити (ждав, поки чай трохи прочахне), — оту посудину, що ти, доню, поклала в неї конфітури, називав „мисочкою”...

Гнат, розуміючи, що йому треба підтримати розумну розмову, сказав:

— А все таки він, Нечуй-Левицький, цікавий письменник... змістовний.

— Я ж його люблю, бісового діда, — казав далі о. Харитін. — Дайте мені який хочте уривок з його творів, дайте речення з його писання — і я зразу впізнаю, що то його мова... Це ж тільки в нього цікава панна „втирює” погляд у чужі очі, жінки в нього „лепетливі”, „брикливі”, „горлаті”, „вигрішкуваті” тощо! А втім, таки жінок він, може, найкраще й змалював у своїх писаннях. Чи звернули ви увагу — як багато життєвої правди в образі Онисі з „Старосвітських батюшок та матушок”? В цьому образі він показав, як жінка з молоді та привабної дівчини робиться на старості літ сварливою бабою. Тая Онися, попададя, дійшла до такого стану... що перекинула сама на печі горщик з квашею — і зробила з цього сварку, звернувши це на невістку... Це в нього чудово вийшло! Універсально! Кожна жінка на старості літ стає такою... Ось послухайте!

І він підвівся, щоб узяти з етажерки томик свого улюбленого письменника.

Та тут раптом сталося зовсім несподіване: Агрипина Антонівна дзенькнула сердито склянкою і встала з-за столу.

— Отакої! Чого ти? Ти ж кваші не перевертала! — озвався о. Харитін з ніяковою усмішкою в добрих моршках очей. — Гм...

Держав у руках книжку і не знав, що з нею робити — читати чи не читати. Йому, видимо, самому вже було жаль, що так необачно розбив тихомирну родинну злагоду. Крім того, було ясно, що стара жінка образилась не за себе, а за дочку, — що й про неї „кавалер” міг таке негарне подумати.

— Ну, годі, — сказав примирливо, сідаючи знов до столу: — це ж тільки жарт...

— Коли ж ти розп'якався, що й міри нема, — мовила все ще сердито Агрипина Антонівна, а потім відбрала йому з рук тую книжку. Отець Харитін зрозумів це як знак замирення й охоче віддав книжку, винуватницю сварки. Звернувся до забутого за балачкою чаю. Агрипина Антонівна нагадала про те ж саме гостеві, і мирний лад знову запанував біля столу.

Після чаю Агрипина Антонівна сказала дочці, щоб та заграла.

Оксана слух'яно встала, мовчки підійшла до чорно-блискучого струменту, відкрила білий рязок клявіатури і поклала на нього свої гарні руки. Це вперше вона, за всі рази, мала грати при Гнатові, для нього (так він зрозумів) грати. Щастя понесло його ще вище...

Сів, удаючи спокійного, поклавши ногу на ногу, збоку біля піяніна і став слухати. А втім, він, можна сказати, тільки удавав, що слухає, бо насправді думав про інше — про те, що Оксана... „не вільна”, що в неї там щось було (чи, може, й є) з Василем Роговенком, його другом. Але, з другого боку, його заспокоювало прихильне ставлення до нього Оксаниних батьків. Та й сама Оксана, либонь, не згірше тепер із ним поводитись. Можливо, що вона зневірилась у Василевій любові, втратила надію на його повернення. Зрештою, яка могла бути любов між попівною й.. більшовиком! І він упіймав себе на не с-так то й гарному почутті — на задоволенні, що Василеві не можна повернутися. Щоб виправдати це, згадав, як Василь, що хвалився своєю чесністю, колись обдурив його, сховавшись з Оксаною. Та ще й виправдувався пізніше перед ним тим, що тоді нібито було темно. А тоді ж ніч була найясніша, місячна!

Отже з нечесним — так думав тепер Гнат — можна повестися нечесно.

Але ці „переживання” призвели Гната до деякого конфузу. Оксана, скінчивши грати, поспитала його, чи знає він, що вона грала. Інакше кажучи, хотіла, щоб він похвалив її. І от він на це не зумів відповісти. Тоді вона сама назвала річ і взяла грати далі один з Шопенових ноктюрнів. Зарухались, загомоніли звуки, виповнили, як хвилі, кімнату. Вихлюпувались через прочинені вікна надвір, у вечерову тишу.

Гнат бачив збоку гарні жіночі руки, що спритно та швидко літали над клявіатурою, самі, незалежно від волі музики. І здавалось, що рухались вони не для видобування звуків, а ради самих рухів, як танок для танку. Бачив Гнат збоку Оксанин профіль, з рухливими від уважної гри ніздрями, з очима, що ними вона раз-у-раз скидала на розгорнуті перед нею ноти. А її спідні повіки займалися зсередини (від свічок) золотими обідками сльозавого блиску.

Було вже пізенько, коли старі — о. Харитін та Агрипина Антонівна — зібралися на спочинок. Оксана з Гнатом вийшли надвір, щоб потім піти до школи — якщо там іще не розійшлися. У темряві сіней, як виходили з хати, Гнат, немов ненароком, ніби через те, що поночі (хоч насправді бачив її білу постать), торкнувся рукою до Оксаниної теплої крізь тонку тканину руки. Оксана вдала, що нібито нічого не помітила, і пропустила його поперед себе на ганок, причиняючи одночасно двері.

Надворі стояла літня зоряна ніч, серпнева ніч, коли зорі особливо яскраві. Через усеньке небо лежав пухнатий, сріблястий хвіст Чумацького Шляху. По всьому подвір'ю, сонному й тихому, густо пахло нічною фіялкою.

Молода пара пішла помалу через садок, зачіпаючись головами за гілки, що порозростались за літо. З шкільного садка добувались голоси і сміх, — отже там ще гуляли.

Раптом Гнат, почервонівши в темряві (відчув це), запропонував Оксані присісти на лавці, тут, у їхньому садку, а не йти до гурту.

І Оксана слух'яно присіла на сиву смужку лавки, що була видна в темряві. В усій її білій постаті, в отому ніби тимчасовому присіді (мовляв, „я на хвилинку тільки“) було чекання чогось цікавого. Навіть дихання затаїла...

І Гнат, забувши в одну мить наготовані для цього слова, одним духом, незграбно сказав про свої до неї почуття, про свій намір одружитися з нею.

— Незабаром я матиму посаду, — закінчив невдало свою мову, невдало, бож Оксана вже знала про це. — Мені обіцяно.

Оксана підвелася з лавки.

— А ви ж казали, що ніколи не покохаете жінки... Та й мене ви раніш гудили, — пам'ятаєте? Ні, це неможливе: я не вільна...

В її голосі знов виразно звучали глузливі нотки.

— „Неможливе... не вільна... Отже вона таки надіється на Василя”...

Після цього вони мовчки пішли до шкільного товариства — переступили через перелаз, прогорнувши межові кущі бузку. Гнат мовчки подержав гілля, поки пройшла Оксана. І тільки тоді, як їх уже могли почути з гурту, сердешний парубок, подолавши розпач, промовив:

— Правда, сьогодні гарна ніч?

— Дуже гарна, — відгукнулась дівчина.

Після перших відвідин Василь Роговенко набрався сміливості і досить часто ходив до матері. Але до „центру“, до Оксани довго не відважувався йти: там він міг ще накопитися на державну варту чи, може, й на загін Чернова.

Та от повстанський штаб, здійснюючи директиву „центру“ щодо червоного терору, постановив убити в с. Лататті разом з іншими й о. Харитона. Довідавшись про це, Василь отерп з переляку. Він знав, що виконавці таких присудів убивали здебільшого не тільки того, кого засуджували, а й усю родину вирізували. Єдиний тепер був рятунок — попередити Штепенків про небез-

пеку. Але цим він міг на себе самого викликати підозру з боку повстанців, поставити себе в страшну небезпеку, бо всі знали про його якісь близькі зв'язки з цією родиною. І якби Штепенки, що ніколи не виїздили з села, раптом зникли, усім би було ясно, що це він попередив. Найгірше, що про це знав Лука Нагаснко, який тепер був одним з найактивніших, найжорстокіших повстанців. Василь пам'ятав його погляд, кинутий на нього під час читання присуду: Луканько виразно хотів побачити, як це подіє на „панича”, що гуляв з поповою дочкою.

Увесь день він мучився, не знаходив місця, а ввечері пішов на село, ще не знаючи, чи піде до Штепенків.

Мати зустріла його плачем, як це вона кожного разу робила, але тепер йому особливо було важко від цих її сліз. А наостанку вона ще й іншим його приголомшила — передала слова Гнатової матері про те, що Гнат має одружитися з попівною, себто з Оксаною.

— Задавався: „візьму попівну”, — залилася мати сльозами, — а тепер... Мені при старості ні до кого буде й прихилитися...

Ця новина переважила на терезах його вагання — і Василь уже не міг не піти до „центру”, хоч би там що. Надворі була вже майже ніч, як він вийшов з дому. Через те, що був будень, скрізь було тихо. Тільки десь на кутку гавкали собаки. Василь пішов городом у леваду, роблячи шерех у соняшниках, наступаючи на хрустку гарбузову огудину. Але особливо голосно шелестіла пшеничка, коли він її зачіпав. І було щось вороже в цьому шелесті. Мимоволі прислухався заклопотаний парубок до нагана, що незручно теліпався в кишені штанів.

У леваді потемки йти було трудно: стежка позаростала за літо високою травою, коров'яком, це все плуталося під ногами, заважало. В одному місці він мало не вскочив у копанку, тільки булькання жаб перед ним остерегло його перед небезпекою. Проходячи швидко повз Степанцеві берестки, Василь сполохав сонних гав. Стенувся нервово від таємничого шуму їхніх крил.

Берестки, верби й садки скрізь стояли похмурими ворожими купами.

Коли Василь прийшов у „центр”, у Штепенків, хоч і пізно вже було, світилося — крізь щілини віконниць виходили ясні світляні струни. Взавшись за клямку хвіртки, Василь спинився в нерішучості: відчув у тілі прикре розслаблення.

— „Може, вона тепер до мене й не вийде?” — подумав.

Вгорі сяли рясним килимом зорі, одна креснула, впавши на півнеба. Одягнений легко, Василь відчув уночішній холод, що лип із сорочкою до тіла, до спини, до ліктів. Холод вивів його з отого розслаблення, і він, відчинивши хвіртку, зайшов у двір. У дворі собак не було — це Василь знав, — тим він і дійшов нечутно до хати. Скрипнув у великій тиші на ганкові східцями. Обережно постукав у двері, прислухався.

Через деякий час рипнули тихо хатні двері, і Оксанин голос — милий! дорогий! — озвався з-за сінешних дверей:

— Хто там?

У тім голосі була обережність і тривога. Василь подумав: „Так питатиме вона й тоді, як прийдуть”...

І на цю уяву терпко стелюся.

— Це, Саню, я, — сказав потиху.

— Вас? — радісно скрикнула Оксана, впізнавши голос коханого.

Цокнула защіпка, гиркнув важкий засув, відчинилися двері. У темних сінях дорогою плямою забіліла Оксанина постать. На Василя війнуло хатнім теплом (бо двері з хати були прочинені, пропускали тепло і трохи світла). Він ступнув у сіни, хотів був пригорнутись до свого щастя, але... згадав про Гната і стримався. Якимсь незбагненим чуттям дівчина постерегла цей рух і сама всім еством нашорошилась.

— Ти так довго не був, — почала вона була, але в цей час зовсім відчинились хатні двері і о. Харитін, виглянувши в сіни, запитав:

— Та хто ж там такий?

— Це Василь, — сказала Оксана, — Василь Маркіянович...

— Так заходьте ж до хати! Чого ви тут стоїте? . .

Василеві це не дуже було до мислі, йому зручніше було б з Оксаною надворі побалакати, але тепер мусив, хоч нехотя, заходити до хати. Подав о. Харитонові руку. Йому впало в вічі, що о. Харитін став ще старіший, борода наче ще дужче побіліла і досягала трохи не до пояса, що ним була „по-толстовському” підперезана його довга сорочка.

Старої попаді не було в вітальні, з-за порт'єри, що закривала двері до спальні, чутно було досить голосне сопіння, і Василь догадався, що вона спить.

Кімната була освітлена тільки лампадкою — хитливим світлом, що йшло від ікон.

Василь передніше в хаті у Штепенків не був, — тож тепер обкинув її цікавим поглядом — пробіг по іконах, що купкою золотіли в світлі лампадки, по скупі освітленій стіні з портретом архиєрея, з повільним старовинним годинником.

Отець Харитін підійшов до годинника й підтяг тягарок, а потім опутився з старечим кректанням на канапу, що стояла там таки під стіною. Був він цим разом якийсь сумний, і це ще дужче підкреслювало його старість. Навіть балакав, здавалось, неохоче. Ніби для годиться тільки став розпитувати Василя про його матір, що її знав як одну з найбогомільніших у селі, і залюбки говорив з нею, як приходив з молитвою.

Василеві ця розмова була неприємна — нагадувала про злидні його матері, про його злидні.

Отець Харитін питав, чи впоралася мати вже з літніми роботами.

Василь слухав його і не слухав, бо разом слідкував за Оксаною — роздивлявся, яка вона, що робить. І Оксана, відчуваючи на собі його погляд, либонь, непокоїлась: сіла була на один стілець, потім пересіла на другий, далі встала й заглянула чогось до буфету.

Отець Харитін запитав:

— Чи мати змолотила вже жито?

— Скільки жита набрали? — перепитав Василь і цим зрадив свою неухважність.

— Та еге ж, — посміхнувся старий чоловік у бороду, — скільки набрали жита...

І продовжив уже розмову про це. А разом зачепив і неприємну для обох тему — про наростання революційних подій. Так, це було прикре й Василеві, бо в цьому домі він... не хотів бути революціонером. Крім того, він бачив, що цим мучилася й третя присутня — Оксана.

— Хліба треба запасати, — сказав о. Харитін, — бо взимі будуть події... буде, мабуть, добра завирюха... Он уже в Губинисі...

І розповів про те, про що Василь, може, краще знав, — про перші терористичні вбивства заможних селян, переважно членів „Спілки хліборобів”. Сказав також про себе:

— Та й мені, — голос йому болюче затремтів, — доведеться, мабуть, не своєю смертю вмерти, діти. Попів же убивають... Вчора уже й у нас ходило щось попід віконню...

— „Діти”...

Василь болюче здригнувся, у грудях звелось щось таке, як давучий плач.

— „Він мене за зятя має... — подумав. — Хіба сказати зараз?”

Але нічого не сказав. Думав гарячково, що це була б зрада революції, а головне — себе б наразив на страшну небезпеку. Відвернувся, щоб не бачити жалкого обличчя старого Оксаниного батька... майже його власного батька. Та й сором було в вічі дивитись: він же мало не сам готувався його вбити...

Оксана весь час слідкувала за Василевим обличчям, бачила його нервовий неспокій. Озвалась до батька:

— Та годі вже вам, тату. Розкажіть краще, як німці в Семененка свиню взяли...

— Та й не буду, дитино моя... А то я, справді, як колись Христос, сам провіщаю свою смерть...

Узяв потім розповідати про те, як німець, взявши свиню за хвоста і натиснувши якусь там „жилку”, примусив її слух'яно зайти до клітки на колесах. Правда це була чи анекдот, але оповідання не справило на присутніх сподіваного враження. Василь, підвівшись, сказав, що буде йти.

Коли о. Харитін подав йому свою велику кістляву руку, Василеві показалося, що він узявся за руку мерця: рука була холодна, безживна. Здригнувшись, як людина, причетна до... недалекого вбивства цього старого доброго чоловіка, Василь швидко пішов із хати.

Оксана вийшла за ним на ганок, і вони посідали під густим запиналом плюща.

Василь думав про страшну небезпеку, що загрожувала його дівчині, і про... Гната.

— Я чув, що до тебе внадився Гнат, — сказав раптом сердитим голосом. — Чи правда цьому?

— Гнат?

У голосі її була радість: він ревнує! він любить! Тепер вона розуміла його „холод”.

І розповіла про все, що було між нею і Гнатом.

— Я його прикінчу! — запалився парубок і вихопив з кишені револьвера. — Хай іде до своєї Ганни... Він же ходив почувати до Ганни Зворітьківни, — ти, може, не знала...

Оксана вхопила його за руку і перша, повна щастя, пригорнулась.

— Та я ж йому дала одкоша, — за віщо ж його вбивати? Якби ти бачив, який він був кумедний, коли я йому сказала: „Ні, це неможливе”...

І вона засміялась.

Тоді Василь і собі щиро обійняв дороге тіло коханої дівчини, притулився лицем до її гарячої щоки. А її губи, приторкуючись до його губ, палко шепотіли:

— Я ж тільки тебе кохаю... якби ти знав, як...

Василь був щасливий, але... цій дорогій істоті загрожувала смерть від тієї революції, що її він робив! Як урятувати її? Не добирав способу...

Та несподівано сама Оксана допомогла йому: сказала, що через три дні виїде до міста, перед початком

навчання в гімназії. Василеві ніби гора з пліч ізсунулася. Зрадуваний, він сказав:

— Ти ж їдь, не відкладай...

А побачивши, що Оксану це трохи образило (мовляв, „прогонить від себе”), пояснив:

— Бо тут усякі Гнати...

І Оксана знов віддано пригорнулася. Але потім раптом заплакала: боялася за нього, що він був у повстанцях, боялася за їхнє майбутнє...

Василеві теж зробилося сумно, але він намагався її заспокоювати.

Темної осінньої ночі, коли принишклі будівлі та го-лі, як дріт, садки зовсім злилися з темрявою ночі, в морозному лункому повітрі зацокотіла якась гарба, що вїхала в крайню від поля вулицю с. Латаття. Чути було, як вона стрибала по мерзлих грудках, аж скреготала колесами. Іноді коні й колеса провалювали замерзлі калюжі, і тоді голосний луск розходився вулицею.

Якби хто відважний виглянув із хати, то побачив би, що на тій гарбі тряслася ціла купа озброєних людей — хто спустив ноги крізь щаблі, хто сидів, підгуцикуючи на верхньому полудрабку, а декотрі просто стояли посередині, хапаючись руками за плечі інших. Люди ці їхали мовчки. Тільки вряди-годи матюхнеться котрийсь, нарікаючи на „скажену дорогу”. Рясно в густій темряві блимали жаринки цигарок, подеколи від них сипалися іскри — їх відносив вітер. Але ці жаринки не могли порушити чорної (хоч око виколи!) темряви, що суцільним океаном затопила світ. Небо теж було затягнуте густими хмарами.

Гарба проїхала трохи головною вулицею, а потім завершила на Степанцеву греблю і спинилась, обірвавши раптом свою крикучу цокотняву, біля Степанцевого двору, перед високими дощаними воротами. Людські тіні позскакували із зброєю в руках з воза і заторгали хвірткою. У дворі люто загавкали і кинулись до воріт страшні Степанцеві собаки. Тоді скількись тіней відокремились від гурту і пішли назад на греблю, щоб

звідти, через леваду, зайти до Степанцевого подвір'я. Це знати було з того, що собаки притьмом кинулися в „берег”. Розітнувся один постріл, потім другий — страшні звуки прокричала десь у лозах луна, бабахнула раз і вдруге — і собаки вмовкли. По якимсь часі ті люди зашкрьобали вже на подвір'ї, підійшли до воріт, до хвіртки й повідчиняли їх.

А хата, затулена новими віконницями, забита міцними залізними прогоничами, моторошно мовчала, ні однісіньким звуком не відгукнулася на те, що діялося надворі. Деякий час стояла в дворі і в світі напружена тиша, а тоді один з гурту приклав до плеча рушницю і стрельнув у віконницю, — аж дзенькнуло...

Та хата мовчала.

Тоді ще раз ударив постріл, ударив третій — лункий, крикучий. І луна, що розкотила була по левадах перший постріл, приєднала до того гуркоту ще й ці два, — луна, як убивство, страшна. Потім тіні зійшлись до купи і стали радитись. У спільному неголосному гомоні хтось сказав „лом”, хтось побіг до воза по сокиру.

Але саме в цю мить відчинилися раптом сінешні двері хати, і на порозі став хтось навколішки, — хтось із тих, що були в хаті і не витримали напруги. Той хтось, мабуть, надіявся, що за покору помилують: надія — гостре лезо, що за нього хапається людина, потопуючи.

Розітнулося разом скількись пострілів, і схилена на порозі постать, скрикнувши голосом старого Степанця „товариші, за віщо?” упала назад, навзнак.

Тоді тіні кинулися в хату, присвічуючи сірниками та переступаючи через труп старого багатія. У хаті від сірникового, розриваного світла заграли на комині розмальовані різними кольорами квіти, шпалери на стінах, ікони на покутті.

На полу, на постелі, сидів, намагаючись натягнути на ногу другу холошу штанів (одна вже була надіта), середульший Степанців син Остап, за ним, на постелі ж, розпачливо билася з розпущеною косою невістка, його жінка. Остапові не дали одягтися — вивели (винесли) надвір і розвалили голову сокирою. Невістка з криком

хотіла була кинутись за чоловіком, але її не пустили з нагрітої постелі декілька зголоднілих на кохання лісовиків.

У малій хаті знайшли найменшого Степанцевого сина, хлопця тринадцяти років, і стару Степанчиху...

Село мовчало, приголомшене тим, що діялось, стояла страшна вночішня тиша. І в тій тиші по якимсь часі знов застрибала по замерзлому грудді тая моторошно-зловісна гарба, дзвінко зацокотіла. Гарба їхала довго, спинялась, щоб прислухатись до ночі (тоді на ній радились) і знову їхала. Нарешті спинилась біля крамаря Бирси. У Бирси не було широкого двору та високого паркану, його захищені віконницями вікна виходили прямо на вулицю. Гарба спинилась близько біля тих вікон. Один з тих, що були в гарбі, що сидів на полудрабку, ударив, не злазячи, прикладом у віконницю: всередині брязнуло розбите скло.

Але ніхто не відгукнувся, ніхто не відчиняв дверей. Нічні невидні люди скількись раз вистрілили в вікна, а потім кинулись виламувати ломом та сокирою двері. Дубові, оковані залізом двері не піддавались. Глухе гупання та тріск дерева — а як вивертали дошку, — рип — лякали ніч. Та все навколо, здавалось, було мертве і нічого не чуло. Близько біля Бирсиної хати стояла сусідська хата, але й вона була глуха й німа. Зверху нагнітала чорна, беззоряна ніч.

Нарешті упали сінешні двері. Напасники кинулись виважувати хатні — упали й ті. І тоді з хати розітнувся нелюдський жіночий крик:

— Ой Боже!..

Другого дня — не вранці, пізніше, бо сусіди довго боялися підходити до Бирсиної хати — обох бездітних Бирс знайшли убитими: він лежав на своєму високому дерев'яному, з розмальованими в квіти бильцями ліжкові, голова його з сивою, чепурно підстриженою бородою була неприродно задрана вгору, під нею зяло страшною, кривавою раною перерізане горло, а вона сиділа на лежанці, схиливши голову на груди. На подушках і долі на помості (у Бирси хата була на помості) червоніли плями й калюжі крові.

Одного дня, незабаром після отих страшних уночішніх убивств, так як у пізнє снідання на подвір'я до о. Харитона заїхало скількись верхівців-військових, а на вулиці проти воріт стала гарба. Отець Харитін побачив у вікно непроханих гостей і вийшов на ганок з книжкою творів Нечуя-Левицького в руках (саме читав, а тепер заклав сторінку пальцем).

На плечах у військових були погони, — отже це були ще гетьманці, хоч останнім часом вони майже зовсім не показувались у селах. Троє з приїжджих, що мали золоті погони, злізли з коней і, віддавши поводи іншим двом (що й далі сиділи на конях), зійшли на ганок. Подали, вітаючись, господареві руки. Сказали, що їдуть до економії князя Урусова і попросили дозволу відпочити трохи.

Отець Харитін запросив їх до хати, звернувся також і до тих, що були на конях, але ті відмовилися.

А як на столі стояв ще після ранкового чаю самовар, то Агрипина Антонівна, що була в хаті, попросила гостей до столу.

Вони спочатку відмовлялись, але потім посідали. Агрипина Антонівна поналивала їм чаю, подала білого хліба й масла.

За чаєм офіцери почали розпитувати господаря про настрої селян. Не мігши не відповідати, о. Харитін, проте, відповідав дуже обережно. Але таки сказав, що селяни заспіль ставляться вороже до гетьманської влади...

Один офіцер під час цієї розмови попросив в Агрипини Антонівни дозволу закурити, а як та дозволила („звичайно, курить”), він запалив цигарку, пустивши в повітря приємні пасма білого диму. Після цього спитав о. Харитона:

— А хто саме ставиться до гетьмана вороже? Чи не можете сказати?

Та о. Харитін ні одного прізвища не міг назвати, знав тільки загальні настрої села.

Офіцер якось силувано, як показалось господарям, посміхнувся і, ніби жартом, поспитав, чи, часом,

він сам (о. Харитін би то) не вороже ставиться до ясновельможного пана гетьмана.

— Що ви, Господь з вами! — похопилась відгукнутись замість чоловіка Агрипина Антонівна. — Як таки можна, щоб священик...

Отець Харитін теж підтвердив, що ні — не вороже. (Та й хто, відважний, міг гетьманським офіцерам горорити про ворожість до гетьмана!)

— Не вороже?..

— Ні..

Тоді офіцер, що запитував, раптом підвівся від столу. За ним схопились два інші. Далі той офіцер, не дивлячись у вічі, сказав якимсь зміненим шорстким голоом, щоб отець Харитін збирався — поїде з ними.

Старий чоловік не спитав, куди й чого їхати, сразу затрусився ввесь, хотів підвестися з стільця — і не сразу міг це зробити. А як нарешті підвівся, підійшов (усе ще держачи в руках забуту книжку Нечуя-Левицького) до вішака, щоб одягатись. Узяв в одну руку рясу, а в другу хотів одночасно взяти шапку. Але в тій другій руді була книжка, і він вернувся до столу, поклав тую книжку. Потім того надів рясу, взяв у руки шапку і, підійшовши до столу, взяв знову книжку.

— Куди ж ти поїдеш? — спитала спокійно Агрипина Антонівна, оглянувшись від столу і не розуміючи, що скоїлось страшне. — Та надінь же шапку! — додала, побачивши, що він виходить з хати з непокритою головою. Кинулась до нього сама, хотіла взяти з рук шапку. І раптом скрикнула злякано, побачивши, що в нього трусяться руки:

— Чого ти, Бог з тобою?

— Я ж сказав, що не своєю смертю умру, — тихо промовив упалим голосом. — Прощавай, моє серце...

Нещасна жінка обхопила старого чоловіка за шию, страшним закричавши голосом. Військові кинулись, плутаючись ногами у своїх довгих шинелях, її відривати... відірвали, і вона впала, нежива, додолу.

— Виходь, попівська мордо! — гукнув офіцер, виймаючи з кобури нагана. — Ми тобі покажемо гетьмана...

Через скількись день о. Харитона знайшли за селом у Дмитроховій балці, мертвого, з простріленою щокую: стріляно, мабуть, зблизька ззаду, і куля, вилітаючи, вирвала шматок щоки. Небіжчик лежав боком, наче приліг спочити, а з кишені ряси видно було червону спинку „Творів” Нечуя-Левицького.

VIII

Прикра несподіванка на Гнатову Кутькову голову. — Останнє старосвітське весілля на селі. — Посполите рушення в с. Лататті. — Упокорене місто і дальші Стовбурові любовні пригоди. — „Залізяку на нузяку — ген!”

Гната Кутька на початку року настановлено вчителем до лататтянської двоклясової школи. Настанову цю він одержав із міста, де ще була влада. І він почав працювати, відчуваючи, що це придало йому ваги не абиякої.

А як після загибелі о. Харитона з села виїхала до дочки й Агрипина Антонівна, то нового його самопочуття не псувала більше й прикра згадка про невідале сватання у попівській родині. Отож він тепер бадьоро й весело дивився вперед, плекаючи різні досить таки рожеві перспективи та пляни. Річ зрозуміла, що в цих плянуваннях він обминав і Оксану Штепенківну, і... Ганну Зворітьківну. Про цю останню він думав іноді трохи легковажно, в тому розумінні, що в селян це звичайна річ — ходив парубок до дівки, потім кинув.

Але саме звідси, від Ганни, і впала на його голову прикра несподіванка. Якось він побачив у вікно (він жив у батьків і далі, а до школи ходив тільки на роботу) Ганнину бабуню, бабу Палажку. Баба йшла бадьоренько, хоч і підпиралася ціпком, вулицею і несподівано завернула до них у ворота. А що вона передніше ніколи до них не заходила, то це й стурбувало зразу Гната непомаду. У голову шибнуло передбачення чогось такого, чого за отими попередніми плянами він аж ніяк не думав передбачати.

Вийшов до малої хати, щоб звідти послухати бабини розмову з матір'ю. От він чує: рипнули двері, баба

помалу переступила поріг, увітливо поздоровкалась, а тоді й каже:

— А вгадайте, моє серце, чого я оце до вас прийшла...

— Скажете, — то й буду знати, — не дуже привітно озвалась Гнатова мати, догадуючись, видимо, що старенька після такого зачину скаже щось не дуже приємне. І справді: баба зразу ж сказала таке, що Гнат у своїй хатині аж підскаочив, — що її онучка (себто Ганна) зайшла на дитину від їхнього сина (себто від нього, від Гната), уже четвертий місяць... отже треба якийсь запобігти лихові...

— Бідне ж дівча ридма ридає, — казала далі стара. — Ще, глядіть, смерть собі заподіє... Я посилала матір, — так хіба ж Вустя така, що піде! Дома розумна, не вчитить і на хвилинку, а до людей боїться. Так я оце сама прийшла. Кажіть, що будемо робити... Не занапасть дитини, прошу вас... Вона ж у нас одна...

І баба навіть сама заплакала.

Гнатова мати спочатку була визвірилась на неї, обороняючи сина, та, коли стара навела такі подробиці, що опиратись годі було, вона пригноблено вмовкла.

А баба гомоніла далі, говорила, що Ганну вони справили якнайкраще, повна скриня всього — і полотна, і сорочки, і спідниці...

Але мати похмуро мовчала: скільки б вони не справляли, а з попівною Ганні не зрівнялись.

Довгенько баба сиділа, а як виходила, не домігшись від „Кутьчихи” згоди на одруження сина, кинула якусь загрозу (Гнат не почув, яку). Мати підждала, поки вона вийде з сіней, а тоді підійшла до хатини і, прочинивши двері, сказала:

— Чув, сину, яку новину принесла баба? Догулявся!

В голосі її був великий жаль — жаль по розбитій мрії про невістку-попівну. Гнат стояв, відвернувшись до вікна, водячи пальцем по запітнілій шибці, нічого на материні слова не сказав. Та, як мати, не почувши відгуку, хотіла відійти, він сердито гукнув:

— Ідіть доженіть її (себто бабу Палажку) та скажіть, щоб не розп'ятувала...

Хоч і сам ще не знав, як йому бути при такій скруті. У нього було повне безладдя в голові, але над усім горувала одна... радісна думка, і він її бурхливо висловив, коли мати вийшла з хати — підкинув угору коліно, ударив по ньому рукою і голосно скрикнув:

— Подумати тільки, що б це було, якби я зв'язався був з тією (з Оксаною б то), а потім виявилось би отаке! Це ж тільки подумати...

Він радів, що теперішня скрута була менша за ту, що він її уникнув.

Далі взяв думати, як йому вийти із теперішньої скрути. Ясно було, що йому доведеться женитись. Але йому почало здаватись, що це не така вже й погана перспектива, бо ж Ганна — вродлива дівчина. Він з приємністю згадав останню (випадкову) з нею зустріч. Зустрілись вони на Степанцевій греблі під вербами, вона йшла кудись з граблями. Дорікаючи йому за відцурання (взагалі дорікала, а про те не сказала — мабуть, соромилась), Ганна дивилась на нього з такою боязкою надією в погляді, що йому й тепер її, як згадував, зробилося шкода... А її спідня з ямочкою губа так зворушливо тремтіла. І її ніжна врода була якась неселянська (а це йому тепер, зрозуміла річ, було особливо важливе!), бо дівки в їхньому селі якісь біляві та мурі, вилиняли на вітрі та сонці. Ганна ж була, як ягідка, — рожеволиця, чорнява. Присмно було тепер йому зробити її щасливою.

— „Оце буде справжнє народолюбство, — подумав, — не те, що в Василя: базикає про народ, а дружитись думає з попівною”...

Проте згодом ці всі приємні думки у Гната зникли. Адже як-не-як, а його таки присилувано брати Ганну, і це вже було образливе. Ображало й те, що його так владно, нахабно запопала в свої руки Ганнина рідня, особливо баба Палажка. І він мусив коритися! Найперше, що треба було вирішити, — реченець весілля. Хоч тут уже вибору не було: весілля треба було справити через три тижні, бо далі починалась Пилипівка. Відкладати ж на після Різдва зовсім ніяк було: тоді б Ганниній вагітності було вісім місяців.

Хотів був Гнат у самому весільному обряді (в отому прекрасному мистецтві українського народу, як він передніше думав!) дещо скоротити, але... цю справу взяла в свої руки особисто баба Палажка.

— Так не буде, як ото ти, Гнате, кажеш, — сказала баба рішуче: — у нас вона одна... треба як слід, полюдському...

Зміг він позбутися тільки одного: не поїхав „кляняться”, себто об'їздити родичів та знайомих, запрошуючи їх словами: „Просили батько й мати на весілля”. Тут баба Палажка поступилась через те, що це вже, як вона казала, виходило з моди, і на її віку були вже випадки, коли молодий не „клянвся”.

А Ганна набрала дружок і весь день перед весіллям їздила по селу з крикливим співом та дзеленчаням дзвінка, почепленого до дишля.

Бачивши цю купу дівок, як вона проїжджала з диким криком повз вікна, Гнат з досадою відвертався.

Вінчання відбулося за всіма правилами. А що це довелося робити аж у Губинисі (бо в Лататті після вбивства о. Харитона попа не було), то бідолашному „молодому” довелося бути видовищем аж на два села. Всі витріщали очі на не зовсім звичайне весілля — учитель брав просту селянську дівчину.

Та найбільшої „театральности” досягло це все тоді, як весільний поїзд, весь у червоних покрасах-стюжках, що маяли від руху й вітру, під'їхав до тестевого двору. Вулиця була повна народу, навіть на лісах та парках сиділи, як ті горобці, хлопчаки, — щоб краще роздивитись.

Хоч перед поїздом народ розступився, та до двору не зразу можна було в'їхати: біля воріт стояла ціла ватага найнахабніших парубків і правила з „молодого” могорич. Це були ті парубки, що їх він увесь час раніш обминав, як ходив до „центру”, що били його на Ільченковій греблі пруттям. Гнатові показалось (хоч це був загальний звичай), що й у цьому вимаганні могоричу була мстива думка „притерти паничеві роги”. Він несподівано спалахнув — і вирішив могоричу не давати. — „Дикуни!” — подумав майже з ненавистю.

Але дикуни воріт не відчиняли. Ганна глянула злякано на свого нареченого — злякалася скандалу й сорому. І Гнат поступився — вийняв і дав двадцять гривень. Та дикуни вимагали більше. Довелось давати ще. Тільки після цього парубки відчинили ворота, і ті два, що держали коні за вуздечки, дозволили їхати.

На порозі мати обсіпала молодих зерном і грішми — рудими гривнями, що летіли на морозному вітрі, як опале осіннє листя, та марками шагів.

Натовп хлопчаків та дорослих, що кинувся ловити ті гроші, просто таки турнув молодих у сіни, а далі й у хату. У хаті молодим треба було пройти поза рядом столів на своє місце — на „посад”, і їх пропустили дружки, ставши з ногами на лаву, — дружки, обвішані стьождками, квітами, як жива гірлянда.

На столі перед молодими красувалось гільце, стовп дивень, коровай, шишки, страви.

Не встиг Гнат ще й на „посад” сісти, як з-під столу вискочив несподівано малий Ганнин брат Грицько і взяв ширяти кийком з реп'яховою булавою молодому в вічі.

Це вже була справді несподіванка, аж Ганнина мати запротестувала (їй було сором перед „ученим” зятем), обізвавшись із докором до призвідниці цієї „витівки” — баби Палажки:

— Ну, навіщо ото ви?!

— Хай. Одним-одна сестра... Може ж, він не раз викликав її з хати до Гната, — сказала дотепна весела баба.

Усі засміялись, тільки молоді — ні: їм не годилось сміятись та балакати.

Відкупився гривнями Гнат і від Грицька. Тоді Грицько розплів нахилену до нього сестрину косу, пишну й Гнатові приємну дівочьку принаду. Покрили після цього Ганнину голову очіпком, і з неї стала молодця. Далі всі стали їсти. А дружки приспівували бограм:

Їли бояри, їли,
Цілого вола ззіли,
Попідстілью качаючи,
В помийницю вмочаючи.

І далі все йшло так, як здавна на українських весіллях було заведено. Було багато співів, танців (уже в дворі, на замерзлому грудді). З тиждень після цього ще гуляли „старі”, — „кури їли”.

Тільки Гнатові мати не радо брала в усьому цьому участь.

Та ще стався один випадок, не передбачений в старосвітському весільному обряді: до двору, де одного дня гуляли „старі”, підїхала несподівано гарба з озброєними людьми, і ті люди взяли одного з гультяїв. Труп його потім знайшли за селом.

Розвиток подій дійшов до того, що на селах уже насправді не було німецько-гетьманської влади. Німці десь там собі відїжджали додому, без ладу тікали, а гетьманці держалися тільки по містах, — не держалися, а ховалися. І, навпаки, повстанці на селах у таку вбили силу, що за ними вже ні пройти, ні проїхати не можна було: скрізь перевіряли „документи”. Здавалося, вся революція зосередилася на тих „документах”.

У с. Лататті був створений „ревком” на чолі з Дорошем Криворучком. І от цей „ревком” одного дня оголосив мобілізацію для походу на останню цитаделю контрреволюції — на м. Самарчик. Під таку хвилю, як уже ясна перемога, всякому воюється легко, усяке тіге зброї береться. Тим то майдан біля церкви та волости об обідній порі за малий час просто таки захряс возами та кінними селянами. Люди — которі із зброєю, а которі й так — сходились у купи, гомоніли-шуміли, як море. В морозному повітрі лунав регіт, дотепи, ця ознака веселі української вдачі, прохоплювалася там то там і славнозвісна „московська лайка”, тільки без гніву, а так, з доброго настрою.

Але чи не найцікавішим був факт приєднання до „болшовицької партії” діда Верті, цього, як дехто казав, „попівського полигача”. Він вештався поміж людьми, всюди встрявав у розмови. От він спинився біля рундука волосного будинка, де зібралася чимала громада статечних чоловіків, таких, що побували вже на

різних фронтах — німецькому, румунському чи турецькому. Тепер вони згадували різні свої фронтові пригоди. Але дід Вертя, приставши до них, узяв ініціативу розмови в свої руки. Він передусім розповів про те, як наколов колись — а це було ще за Олександра Ослобонителя — цілу гору турків. А колов він їх навіть тоді, як вони покидали зброю і попіднімали руки.

— ... Розстервився, братця, так, що руки не міг здержати. Хвітьхвебель біжить до мене, гукає: „Варстоломей Побідоменко, оханись... Варстоломей Побіденко, оханись”... А я шир одного в пузо, шир другого...

Інші у перервах між дідовими спогадами згадували свіжіші пригоди.

— Найдужче в окопах дошкуляє воша, — мовив поважно Петро Тетеря, підтруснувши на плечі рушницю, що висіла на ремені поверх лінтваревого кожуха.

— Без воші в такому ділі не обійдешся, хватт, — перехопив і це дід Вертя, насунувши для більшої поважности на свої руді брови „громака”. — Он ми як ішли за Дунай, так осудар імператор Олександра Ослобонитель сам казав... Стали ми тоді у хрунт, а він їде на коні, спинився перед нами та й пита: — „Чи є в вас що їсти?” — „Так точно, — гукаєм дружно, — усім доволні, ваше імператорське величество”... — „А воша, братця, дуже дошкуляє?” Так і сказав, хватт, — підкреслив дід, бачивши, що не всі йому вірять. — „Не без того”, — кажемо. А він і собі: „Еге, без воші в паходе не можна. Он я, може, щодня сорочку переміняю, та й то є”...

— Є?!

— Є, каже...

— Ну, це вже... щоб у царя та воші, — обізвався неймовірно хтось з гурту.

— Істинний Бог, правда, — перехристився старий. — Я ж його так, як оце тебе, Петре, — обернувся до Тетері, — бачив: у білих штанях, борода нема, тільки вуса та баки... Красивий такий чоловік.

— А я в губерні бачив Миколу, — почав був один з гурту. Але в цей час підійшов до розмовників Лука Нагаснко (був у якомусь міському вже пальті, на пле-

чі рушниця, через друге плече скорострільна стрічка) і, почувши, про що мова, сердито крикнув:

— Що це ви... вашу матір, за царів завели?! Контрреволюція ви...

— Так це ж ми так, для приміру, — пояснив дід Вертя. — Мова зайшла про воші, а я їй згадав, як його імператорське величство Олександра Ослобонитель балакав колись з нами...

— Прекратить такі розговори! — строго наказав Лука.

Саме тут з волости — „ревкому” вийшов на рундук Доріш Криворучко, одягнений у красиву, оторочену сивим смушком бекешу, перехрищену через плечі офіцерською портупесю. На голові в нього була сива шапка з червоним, закинутим назад верхом. Фельдфебельські вуса були красовито закручені вгору.

Тим, що були близько, було видно, як його поголені щоки набрали раптом повітря, голова підкинулась угору, і він гукнув понад голови натовпу:

— Товариші-граждани! Контрреволюцію треба добити, хоч кров з носа...

І взяв викладати плян наступу на Самарчик: вони мали брати не самі, а разом з губинівчанами та мар'янівськими людьми.

Вулиці передмістя були мовчазні й вороже нашорошені, будинки міцно позабивані прогоничами, коли в блідих сутінках ночі зарухались, перебігаючи крадькома попід дощаними парканами та воротами, ворушкі тініповстанці.

Вгорі на небі бігли білясто-прозорі хмарини, ріденькою павутиною перебігали через ясне лезо місяця. Просіюване крізь них бліде місячне світло сіялося на низькі партерові домики повітового міста.

Повстанці ховалися в тінях тих будинків, швиденько перебігали освітлені місця — мов кажани перелітали. Але їхній рух зраджувало голосне в напруженій тиші луцання мерзлого снігу під ногами, хоч вони, видимо, й намагалися не човгати.

Справді, була потрібна якнайбільша обережність, бо гетьманці, що мали й скоростріли, і гармати, чомусь аж сюди, в місто, допустили повстанців без єдиного звуку; та й взагалі не виявляли ніяких ознак життя. Отже тут могли бути якісь хитрощі. Як на те, й місяць раптом зовсім виринув із хмар, ясно дивився вниз, немов казав: „А я вам присвічу, добрі молодці! Вперед, за народні права!”

В одному місці купка хлопців раптом прилипла до стіни: біля дальшого будинка, за невеличким присадком щось зовсім виразно зашаруділо, мелькнула якась тінь. Хлопці безладно забахкали, подумавши, що то на решті ворог. Та коли дим розійшовся, всі побачили невеличкого собаку: він доходив, тріпаючи зігнутими, як руки, передніми ніжками.

Лука морозна ніч рознесла постріли понад містом, на них озвалися ще скількись із близьких вулиць, а потім знов залягла важка, як оливо, тиша. Тільки сніг зарипів, захрумтів дужче, коли люди, переступаючи через убитого пса, побігли прихильцем далі.

Лука Нагаєнко — а він був у цьому гурті — впізнав, зблизившись, знайомі зелені ворота: це був двір міщанина Перепічки, що до нього Лука з батьком привозили сіно та січку продавати (Перепічка держав корів і торгував молоком). Часто вони з батьком і ночували в цьому домі, хоч спати їх клали тільки в кухні, мабуть, щоб не наносили до хати — „горниці” кожухами соломи. А як коли, то вони спали просто на своїм возі, серед двору. Словом, Перепічка був як пан, а вони люди нижчої породи — мужики.

Луканькові тепер спало на думку постукати до Перепічки і спитати про гетьманців.

Висока хвіртка була заперта зсередини, він зацокав залізним язиком-клямкою, і від того пішли такі звуки, ніби скоростріл зататакав. Але двір і хата з міщаними прогоничами на віконницях мовчали. Тоді він постукав у вікно — ані звука.

— А ти прикладом, — порадив один з товаришів. — Може, їм позакладало...

Лука розумів, що він міг би тепер і прикладом грюкнути, але... підніс ще раз кулака і постукав. У дворі

десь рипнули сінешні двері, і Перепіччин голос, зраджуючи страх, запитав:

— Хто там?

— Це я, — обізвався парубок, — Лука...

— Лука Юхимович?

— „Наче він мене раніш ніколи по-батькові не називав”, — подумав здивовано Луканько, а вголос промовив: — Та я ж... Лука...

Йому хотілося, щоб голос його звучав тепер не так, як колись, — суворіше, але колишня залежність від цього чоловіка ще стримала його від тієї суворости.

У дворі зарипів сніг під повстяниками, і Перепічка відчинив хвіртку на залізний ретязь: так можна було балакати, а ввійти ніяк. Побачивши, що перед ним справді Лука Нагаєнко, Перепічка захопився висловити свою радість з приводу переможного наступу трудящого народу.

— Може, ви й у хату зайдете погрітись? — спитав, удаючи, ніби хоче відціпати хвіртку.

Але Лука відмовився заходити, а натомість запитав про гетьманців. На це Перепічка нічого не міг сказати, знав тільки, що звечора ще були.

У цей час десь далеко розітнувся божевільний жіночий крик:

— Рятуйте!

— А-а, — перекинула той крик луна на другий кінець міста, — туйте...

Хлопці скинулись очима і, заклацавши закривками рушниць, побігли далі.

По якимсь часі розрізнені гурти повстанців стали сходитись, виринаючи з вулиць, на базарний майдан, до собору, що височів у небо золотими хрестами, над якими плив у хмарних тенетах місяць.

Гетьманців так ніхто з них і не побачив. Було ясно, що вони втекли з міста загодя, зрозумівши, десьмабуть, що Україну не варто боронити від її власного народу.

Слідком за вояками почали над'їжджати, рипучи круто снігом, гарби, що їхали ще з поля про всякий випадок за своїм „військом”. Відомо бо, що й найхо-

робріша армія, ідучи перемагати інших, повинна пам'ятати й про можливість поразки. А як для втікання самих людських ніг звичайно буває мало, то за нею й ідуть часто гарби чи інші якісь такі засоби пересування.

А втім, з підвід, вигнаних з трьох союзних сіл — Латаття, Губинихи й Мар'янівки, не всі доїхали до міста. Деякі з них зуміли втекти ще з дороги, розраховуючи аж на трьох зайців: а) не попасти, як буде бій, під кулі, б) не мати кари, як повстанці зазнають поразки, від гетьманців і в) не їхати далі в „наступ”, якщо повстанці переможуть.

Але, як тепер уже було ясно, саме ці страхополохи й помилились. Бо, поперше, бою не було, а подруге, дуже привабним було те, що можна було робити в завоюваному місті. І справді: зразу ж після завоювання поміж повстанцями пішла чутка, що Молибога видав наказ трусити по дворах та хатах, шукаючи гетьманців. А найприємнішим було те, що кожен міг робити, що йому заманеться.

Так, один вояк тоді, як уже не треба було стріляти, вийшов з-поміж возів на видне, приклав до плеча рушницю і вистрілив у небо, в місяць. Раз, удруге. З його рухів було знати, що він свідомий своєї сили, сили переможця, і стріляння це було ніби розминання тіла для дальшої роботи. От він міг би, як би захотів, підкласти вибухову силу під он-той собор і висадити його к такій матері в повітря. Еге, все він міг би тепер зробити без ніякої за те кари...

Його підтримали інші — і застріляло голосно повстанство, забакало. Лунке повітря, передаючи в міжплянетний простір те, що діялося в повітовому місті Самарчику, відгукнулось на постріли широким клеко-том. Один кінь серед гарб став цапа, ніби порвався летіти, і, спускаючись, став передніми ногами в ящик другого воза, заїржав тривожно.

З одного воза зліз Пилип Никифорович Стовбур, що їхав, а не йшов через свою хворобу шлунку, збільшену неправильним харчуванням. Так він принаймні пояснив це своїм товаришам, що поставились були до

цього з підозрою, трохи чи не боягузтво в такій його поведінці добачаючи. Але він був дуже добре озброєний: на поясі висіли ручні гранати, в руках відлискувала проти місяця рушниця з багнетом, через плече висіла стрічка з набоями. Його вже майже не можна було впізнати — так він змінився і на виду (заріс бородою), і в поведінні. Нове в його поведінні знати було хоч би з того, що він тепер ніяк уже не реагував на ту безглузду стрілянину в небо, не картав за це нікого. Ба більше: він відчував, що в нього самого прокинувся нахил до влади, оте бажання робити все, дозволене й недозволене. Йому теж хотілось підпалити щонебудь, набрати одягу, їжі, трунків, а також — він затремтів на саму думку про це — примусити жінок любити... молодих, вродливих, повних любовної сили жінок... Хотілося вдертися з таким наміром до першої-ліпшої хати, пірнути в теплий дух спальні та постелі... А як біля жінки буде чоловік, убити його і через труп узяти любов. Це ж найсолодше здобуття жінки, і його сама природа підказує. Йому стала на пам'яті десь бачена картина: олень-самець, зваливши в траву в присутності самиць слабкішого суперника, переможним ревом оповіщає лісові хащі й світ про свою перемогу. Ніздрі його розширені, з них іде гаряча пара, горда голова, увінчана рогами, гордо піднесена вгору... Це ж краса — така перемога! Згадав він тепер, що деякі філософи, наприклад, Ніцше, кажуть про законність такої поведінки сильних окремих.

А тепер же, як місто лежало упокорене біля його ніг, це все легко можна було здійснити. Треба тільки зрівнятись у всьому з отими, що пішли „трусити”, замішатись у юрбі. І він кинувся в прірву! Побачивши гурт повстанців, що, грюкаючи прикладами в парадні двері, добивалися до одного чепурного будиночка, він і собі пристав до них, — сірий, у сірій шинелі, нічим неодмітний від інших.

Двері відчинив, боязко ховаючись у темряву коридору, сам господар. А як повстанці цілою холодною купою втаскались у коридор, він повів їх далі — в кімнату.

В кімнаті була одна жінка — тіпалася з переляку всім тілом, поправляла тремтливими руками каганця, роблячи ними (руками) великі, незграбні тіні на стінах. На її нахиленому до світла остаркуватому, з відпалими щоками обличчі Стовбур побачив... вуса, білі, цупкі, як поросляча щетина, вуса.

— А ще в вас у сім'ї жінка є? — спитав він раптом господаря хриплим голосом.

— Жінка? Яка жінка? Оце ось моя стара...

Господар сам трусився, сподіваючись усього найгіршого. Поправляв на носі тремтливими руками пенсне, а воно не держалось, з'їжджало. Він був не одягнений — у самому біллі, в накинутому поверх нього наопаши пальті, в калошах на босу ногу.

— Ху! Що це я? — подумав, раптом оханувшись, Стовбур, а вголос промовив: — Дозвольте погрітись трохи: померзли ми...

У грудях йому прикрим болем потяглося розчарування і zarazом заспокоєння: знов, як тоді в лісі, коли до нього приходила Галина Сосипатрівна, ті вуса подіяли дужче, аніж холодна вода в його системі боротьби з „бісом”.

Господарі кинулись мерщій підсовувати гостям стільці. Стовбур сів, посідали й його товариші — троє селянських парубків у кожухах і один у солдатській шинелі, кошлатобровий, таранкуватий. Самі господарі стояли — не сідали.

Стовбур цілком заспокоївся і, вирішивши погомоніти з цими людьми, промовив:

— От ви ніби інтелігент...

— Учитель, працюю в гімназії...

— А, мабуть, не вірите, що народ може створити державу... боїтесь нас...

Господар взяв хапливо доказувати, що він за народ, що він ще студентом брав участь у революційних гуртках і тепер у гімназії давав учням революційні поезії... що вчителі завжди були з народом...

Він тремтів від холоду, що його нанесли в хату кожухи; та й двері, либонь, не щільно були причинені. Пальто йому сповзало з пліч від того тремтіння.

— Треба вірити, — казав далі Стоббур, — що тільки революційний народ зможе створити таку державу, де пануватиме законність і справедливість. А думати, що революційні повстанці — грабіжники — це для народу образа...

Господар знову став доказувати, що він вірить в народ, але не міг заспокоїтись: руки йому й далі трусились, пенсне сповзало з перенісся. На допомогу йому господиня, трохи заспокоєна химерною мовою довготелесого повстанця, додала, що вона завжди добре поводилася із наймичками... не так, як інші. У неї наймички завжди доживали до строку, ще й дякували, відходячи...

— ... Якщо ви читали твір анархіста Крапоткіна „Хліб”, то, певно, знаєте описані там факти. Пам’ятаєте? В одному районі Лондону людність сама знищила злодія, тимчасом як поліція не могла з ним дати ради...

Таранкуватий парубок, що весь час нетерпляче совався на своєму стільці, раптом спитався, ніби висловив свою думку вголос:

— А з чого отето палто?

І показав рухом голови на господареве пальто.

— З драпу, — відповів за господаря Стоббур. І додав, постерігши нетерплячку своїх товаришів: — Погрійтеся ще трохи... намерзлися ж добре...

— А, може, в отій хаті є гетьманці? — обізвався один з кожухів, маючи на увазі спальню.

— Ну, що ви, товариші! — скрикнув господар. — Нікогісінько там немає... Дивіться!..

Він підійшов до дверей спальні і розгорнув портъеру, показуючи.

Парубок хотів був підвестися, щоб подивитись, але Стоббур його заспокоїв, придержавши за рукав.

— Та нема нікого... хіба не видно...

Йому хотілося обов’язково довести свою мову до краю.

— ... За соціалізму ж, як відомо, держави зовсім не буде, не буде й поліцаїв, цих, — він посміхнувся іронічно, — охоронців ладу... Бо не буде причин, що

породжують злочини. Хіба тільки проблема жінки довго ще робитиме біду...

Сказавши це, він стенувся на якусь там свою по-тайну думку-уяву.

Таранкуватий люто схопився на ноги, за ним інші його товариші — і всі подалися з хати.

— Чого ви, хлопці? — оглянувся Стовбур. — Чекайте: я зараз теж піду...

І вийшов слідком за ними на вулицю — щоб не відставати.

Саме в цей час із сусіднього дому теж вийшла група повстанців.

— Ну, що, нема гетьманюків? — спитавсь один із Стовбурової групи.

— Е, тут хіба ж такі буржуяки живуть! — гукнув весело один з тієї другої групи, сходячи з ганку в широкому й довгому, аж до землі, дорогому пальті на хутрі. Був як піп у рясі.

Тоді таранкуватий обернувся з ненавистю до Стовбура і сердито сказав:

— Ти, жлоб, з нами не ходи! Чув? Шукай собі інших...

Не встиг здивований чоловік і рота на це роззявити, як хлопці зникли за рогом будинка.

— Агов! — почув у цей час Стовбур позад себе: — Никифоровичу! Куди це?

На розі проти місяця стояв Іван Овечка і, як показалося Стовбурові, ніби щось їв, придивляючись при місячному світлі.

— А, це ти! Що ж це ти тут робиш?

— Хіба не бачиш? Ковбасу з хлібом їм — люди добрі дали.

— Так, мабуть, дали, — завважив іронічно Стовбур, — як колись у лісі бабочки?..

— Еге.

— А, може б, ти собі ще й шубу взяв... як он ті? — кивнув головою на той гурт, що з ним тількищо розминувся.

Овечка огнівився.

— І скаже ж отаке казна-що! Я ж ось у кожусі? — показав він лікоть лінтваревого рукава. — В кожусі? Чоботи в мене є? — Є. Навіщо ж би я брав?

Стовбур не здобувся більше на слово і, мовчки обернувшись, пішов за „одягненою” групою.

На вулиці був тепер загальний рух: їздили гарби з награбованим добром, швендяли гурти повстанців, як колядники, від будинка до будинка.

Нові Стовбурові товариші (це він зразу зрозумів) свідомо вибирали такі будинки, де можна було б пожитись. Але іноді й вони давали хука. Так, у тому першому домі, що до нього з ними зайшов і Стовбур, пристойному зокола, вони знайшли тільки бідну жінку з малою дитиною.

Молодиця похопилась сказати, що вона вдова, що її чоловік умер, а не вбитий — щоб відвести підозру, чи не втік він з гетьманцями.

В хаті в неї було справді дуже бідно, навіть засвітити нічим, і непрохані гості мусили черкати сірники, щоб роздивитися. Але це було дуже незручно. Один з хлопців нагримав:

— Давай світло... як не хоч шомпола скоштувати...

Тоді вона знайшла недогарок церковної свічки і приліпила на столі.

Поки „гості” роздивлялися по хаті, вона стояла біля груби, соромливо, як показалось Стовбурові, стягаючи на грудях краї блаженської кохточки. Вузька кохточка не сходилась, і Стовбур бачив обриси її повних молодих грудей, бачив — і відчував, що „звір” знову прокидається в ньому.

Молодиця разів скільки обізвалась, і цей голос обчарував його з неподоланною силою...

Не знайшовши нічого, хлопці вийшли з хати. Стовбур також пішов був з ними, але на порозі спинився.

— Ходім! У неї ні чорта нема, — гукнув один з повстанців, оглянувшись.

Та він удав, що не почув цього, причинив двері й вернувся в хату: в молодиці, видимо, було те, чого він шукав...

Цієї ночі Пилипові Никифоровичу Стовбурові снів-ся сон. Він побачив з великою реальністю (так здійснюється казка в сні) пишну картину. Картина ділилася на дві частини, а zarazом між тими двома частинами була й гармонійна єдність. З одного, з лівого, боку на тлі райської блакиті зводилися рівні, чисті корпуси заводів, що сяяли біло-срібним сяйвом скла, а над тими корпусами стриміли рівно, як золоті сигари, димарі, що виводили на чистому неба опалеві смуги диму. Дим той аж ніяк не був схожий на справжній, що їсть очі, забивається в ніс. На землі поміж корпусами цвіло ціле море квітів. На передньому пляні цього лівого боку стояли чисті постаті робітників у синіх блузах.

З правого боку картина показувала село. У селі всі хати були новенькі з рівно підстриженими стріхами, а поміж хатами чисті стежечки і теж квіти, квіти... На одному будинкові був напис „ШКОЛА”, і до цієї школи йшли діти з книжечками в руках, та все чисті, гарно повдягані.

Стовбур звернув увагу, що ніде не було ні поліція, ні полісмена, — так наче їх ніколи й на світі не було.

— Ага, — подумав він уголос, зрозумівши картину. — Це ж соціалізм. Бач, усе вийшло достеменно так, як я казав...

Коли це на передньому пляні з'явилися, все затуливши, дві постаті — постать робітника і постать селянина. Простягли один одному руки на знак приязні й любови.

— Я кую залізо, — сказав робітник, — роблю машини, тчу тканини...

— А я орю землю, — сказав селянин, — сію хліб, постачаю сировину...

Обидва разом:

— Ми брати, ми щасливі...

— Щасливі? — перепитав, не втерпівши Стовбур. — А як у вас справа з жіночим питанням? Чи немає, часом, на ґрунті матеріального достатку розпусти? Я вважаю, що треба передусім дбати про стриманість...

— А як же буде з множенням людського роду? — спитали його разом робітник і селянин.

— Із множенням людського роду?

— Еге.

— Чекайте, я подумаю...

Але тут він прокинувся, не встигши відповісти на останнє питання. Спав він у клясній кімнаті в гімназії, а туди прийшов аж перед світом. Крім нього, тут поком лежали й інші повстанці, у більшості з них були вже теплі пальта, а декотрі мали й теплі ватяні ліжники, здобуті ввечері.

У вікно світив морозний день. Стовбур здригнувся від холоду, що полився, як вода, з кинутих дверей (хтось, виходячи, не причинив). Подумав: „А що пак я вчора зробив? А-а...” Потяг носом повітря, але ніс наче заткнутий був: заліг. У виски тиснула якась вага, і та вага перекочувалась у голову, як олив'яні кулі, від кожного руху. Перележана шия дуже боліла. Одяг на ньому (спав же одягнений) безладно попересовувався, сорочка вилізла з штанів, упускаючи до тіла прикрий холод, шинеля теж пом'ялась та поплуталась.

Знявши пальто і поправляючи спідній одяг, він побачив на рукаві дві воші, гидливо шутком збив їх... Ну-жа — це була його найбільша в повстанському житті мука, але... він знав, ради чого це терпить...

Опорядившись, Стовбур вийшов надвір, у бадьорливе морозне повітря, і йому знов стало легко. Навіть отой біль у голові став розходитись.

Пішов шукати штаб.

Штаб містився в червоному, найбільшому в місті двоповерховому будинку готелю „Франція”. Там уже був Лука Нагаєнко, Молибога й інші „верховоди”. Всі густо курили, нагріваючи цим приміщення. У всіх був якийсь незвичайний вигляд, всі були ніби п'яні від здобутої перемоги. А Молибога ще й не тільки від цього. Він стояв у гордій поставі і без угаву „крив матом”.

Стовбур, увійшовши, сказав:

— Учора були грабунки, їх треба розслідувати...

Молибога „покрив” його багатопверховою „московською лайкою”: він уже ненавидів цього „вчителя”, вбачаючи в ньому конкурента на провід.

І саме в цю мить до штабу вскочила якась молодиця, хоч її й не пускав вартовий, — Стовбурова... та

вчорашня. Не встиг Стовбур і зглянутись, як вона кинулась до Молибоги із скаргою, що її вночі згвалтовано.

— Хто? Ти брешеш! Серед моїх бійців немає таких!
— гримнув Молибога.

Молодиця глянула швиденько по присутніх і сказала, впізнавши Стовбура:

— Оцей...

— Правда? — зиркнув недобрим поглядом Молибога на того.

— Було, але... — почав був з ніяковою усмішкою на блідих губах Стовбур: він не міг, згідно з його принципами, заперечити правди.

Молибога, як держав у руці нагана, та так і вистрілив просто йому в груди. Влучений у серце Стовбур схитнувся, як дерев'яний стовп, підбитий знизу, а потім ударився боком об ріг столу і незграбно зсунувся вниз. Разом з ним упала й його рушниця, гучно стукнувши об поміст.

Молибога ховав тремтливими руками наган до кобури, намагаючись, проте, зберегти горду поставу ватага-переможця. Так, була чутка, карав непослух і злочини в своїй армії батько Махно.

Молодиця вхопилась обіруч за одвірок, бліда, приголомшена.

— Ой навіщо так!? — скрикнула. — Може б, він оженився... я ж удова...

Молибога люто матюхнувся і вибіг надвір.

Того ранку, коли такою страшною смертю загинув Пилип Никифорович Стовбур, його учня Василя Роговенка не було в місті. Він тоді ще світом виїхав був до матері. Дома Василь побув три дні, а потім знову поїхав до міста. У нього тепер (ще з лісу) був свій кінь, і він міг легко, куди хотів, їздити.

Відчуваючи під собою живе, тепле тіло коня, вслухуючись у його ритмічно-жваву ходу (їхав ходки, бо нікуди не поспішав), у те, як він кришив ударами підків кригу замерзлих калюж, парубок з ніжністю ду-

мав про цього свого товариша. Згадував, що й у козацьких піснях та думках коня виспівувано звичайно, як товариша вірного. Він бо й сам, Василь, був тепер, як козак, він, борець за Україну без холопа і без пана. Було приємно від перемоги, допіру здобутої. Аж співати хотілося.

Цей Василів настрої був ще й від гарного, хоч і морозного дня. Холодно-сухе повітря приємно холодило обличчя, руки, він відчував, що на виду червоний, а це йому личило. Йому хотілося, щоб його в такому вигляді побачила Оксана, що була тепер десь у губерніяльному місті.

Міста Самарчика довго не видно було, кругом лежали, аж до ясної лінії обрїю, рівні поля, голі, зимові, з пеньками соняшників. Сніг лежав латками, а подекуди була крига, і в тій кризі веселими спалахами грало зимове сонце.

Та от за горбом показалося місто. Біля шляху, що вів до міста, стояв похмурий в'язничний будинок, як символ розбитої тепер тиранії. Василь пам'ятав, що раніш біля нього завжди ходив вартовий. Але тепер там, біля залізної брами, вартового не було. Тільки ж трохи далі збоку від в'язниці Василь побачив якийсь гурт людей. То були повстанці з рушницями, при зброї, як звичайно. Під'їхавши ближче, він побачив, що вони, стовпившись, розглядали щось на землі. Підвівся на стременах і собі заглянув через голови, щоб подивитись, що там таке.

На мерзлій землі лежало два трупи, тільки в якимсь незвичайнім одязі, такого одягу йому не доводилось іще на військових бачити: широкі „українські” штани й довгополі жупани; біля голови одного лежала шапка з червоним шликком . . .

— Залізяку на пузяку — геп! — гукнув хтось глумливо з юрби, і за цим вибухнув регіт багатьох здорових горлянок.

Тепер Василь зрозумів: це були „українці”. Їхні барвисті вбрання діяли, видимо, на присутніх так, як у далекій Іспанії (Василь про це читав) діє на биків червоний плащ матадора — викликає лютість і ненависть.

Злізши з коня і протиснувшись у гущу, Василь довідався, що це були делегати від українського повстанського отамана Горобця, що зайняв губерніяльне місто. Їх прислав Горобець з дорученням схилити самарських повстанців до спільної боротьби з гетьманцями. Але з ними ото так „побалакали”.

В одного з убитих на чолі була кривава рана у вигляді тризуба, і з того тризуба стікала яскравочервона смужка крові.

Серед тих, що дивились, Василь побачив Луку Нагаєнка, але той навіть не глянув на нього. Проте Василь відчув у всій його постаті ворожість до себе, згадав його ворожість до „полтави”.

Лука, повторивши оте „залізяку на пузяку”, вдарив ніском чобота одного з мерців у голову: голова, як чужа, як не зв’язана з тілом, підкинулась угору і знов упала на попереднє місце, на мерзлу землю.

У Василя закипіло на серці.

— „Убили... а навіщо ж із мертвих знущатись?!”
— стиснув зуби. — Дикуні!”

А вголос спитався:

— А чого ж не склали з ними спілки?

Та йому ніхто не відповів. Тоді він ізскачів на коня й поїхав до міста, маючи намір з’ясувати все в штабі, в Молибоги. Звернув увагу на те, що серед стрічних військових були якісь нові озброєні люди, „неселяни”. Ці говорили вже справжньою московською мовою, не так, як оті молибоги та луканьки з своїми незграбними „кадась”, „дійствительно” тощо. Біля штабу було цих неселян ще більше, а серед них зрідка попадались матроси.

При вході до штабу стояла дошка з написом угорі „Геть буржуазну брехню! Хай живе пролетарська правда!” На дошці руділа (на рудому папері надрукована) свіжа газета. Василь зліз з коня і став читати тую газету. В передовій статті було описано завоювання міста і сказано про те, як трудящі селяни під проводом пролетаріату здобули перемогу над гідрою контрреволюції. „Особливо зворушлива була картина — писа-

лось, — коли до міста увіходив у лаві бійців старий з довгою бородою селянин Варфоломей Побідоменко”.

Василь читав і не йняв віри своїм очам: у цьому не тільки пролетарської, але й ніякої правди не було, бо місто брали самі селяни, а дід Вертя, що йому для більшої статечности почеплено довгу бороду, був у тій лаві не спереду, а ззаду і не йшов, а їхав на возі.

Під статтею був підпис якогось „Боріса”.

В цій російській газеті був один український вірш — Омельків Деркачів вірш: „У Антанти і Петлюри завелися шури-мури”. Василя це здивувало: Омелько — анархіст, а надрукував вірша в більшовицькій газеті. Але це здивування було від того, що він не знав одного, того, що іноді поетам так хочеться друкуватись, що вони ладні це робити де завгодно, хоч би й на собачій халабуді, що їде вулицею.

Коли він дочитував газету, з дверей штабу вийшов Молибога. Василь звернувся до нього поважним тоном:

— Я до тебе як коменданта... маю справу...

— Який я в... матері комендант! — матюхнувся той. — Тепер комендант — Нікітін. Іди, балакай з ним...

— Який Нікітін?

— Комуніст.

Василь згадав, що таке прізвище мав той золото-зубий матрос, що колись приїздив на їхній перший з'їзд від якогось „центру”.

Сам же Молибога був тепер зав. ЗАГС-у. А як Василь не зрозумів цього слова, він пояснив:

— Савецький піп. От як будеш женитись, приходь, умить звінчаю...

Від'їхавши від штабу, Василь зустрів на вулиці Овечку Йвана.

— Що це у вас таке? — сказав. — Якісь нові люди... порядки...

— Ет! — махнув незадоволено рукою Овечка. — Перевернулось усе дригом. Хто завойовував, а хто посів! Отак у нас, у мужиків, усе п і в т о р а л ю д с ь к о г о ... * Хто тільки не захоче, той і не загнуждає.

* Це народний вислів (фразеологізм), означає „неповна розуму”.

Він примовк на мить, а тоді мовив притишеним голосом:

— А може б, ми, козаче, в „губерню” чкурнули? Га?

— До Горобця?

— Еге. Ти ж мені не раз про Україну торочив... А Горобець же, кажуть, за Україну стоїть...

Того ж таки дня вони й виїхали обережно з міста. Спочатку їхали, щоб обдурити більшовицькі патрулі, у протилежний бік, а потім повернули в напрямі до губерніяльного міста.

А Василя ж тягло туди ще й інше: там була його дівчина Оксана.

1932-34 р.

**ТВОРИ В. ЧАПЛЕНКА, ВИДАНІ ОКРЕМИМИ
КНИЖКАМИ**

- Малоучок, збірка оповідань (1927 р.)
Пиворіз, історично-побутова повість (1943 р.)
У нетрях Копет-Дагу, пригодницька повість (1944 р.,
друге видання 1951 р.)
Знайдений скарб, історично-побутова комедія (1944 р.)
Любов, збірка оповідань (1946 р.)
Муза, збірка оповідань (1946 р.)
Гетьманська спадщина, історична комедія (1947 р.)
Увесьденечки, оповідання про дітей (1948 р.)
Чорноморці, історичний роман (перша частина, 1948 р.)
Ісько Гава, віршована бувальщина (1949 р.)
Третя сила, драматичні картини (1950 р.)
Люди в тенетах, сатирична повість (1951 р.)
Чий злочин? — драма (1952 р.)
Півтора людського, повість (1952 р.)